

७९

शारीकन्यायमणिमालाप्रथमा
ध्यायारंभः। पादत्रयस्पुस्तक
मत्रालेरियतमरस्ति आद्यंतपत्रा
णि ४०। संपूर्णन्यायमणिमालापु
स्तकमयदस्ति

११५
३९

११५
३६

(२) ६
५११

श्रीगणेशायनमः॥ श्रीसरस्वत्यैनमः॥ श्रीगुरुभ्योनमः॥ श्रीविजयादुर्गायैनमः॥ निर्विघ्नमस्तु॥ हरिःॐ
 ॥ ॥ नानाग्रंथपयोनिधिमंथनेनमयामुदुःसमुद्धृत्य॥ वेदांतघटितसूत्रैर्नयमानमालेयमारविता
 ॥ १॥ सूत्रार्थकथनमादौविवरणाकर्तुर्मतमध्वे॥ वाचस्पतेस्तदंतेप्रत्यधिकरणाक्रमाज्ज्ञेयं॥ २॥ सूत्रवृ
 त्तिस्तथान्यायसंग्रहःशास्त्रदर्पणः॥ ग्रंथत्रयं विलिखितं न तु किंचिन्मया कृतं॥ ३॥ श्रीशारीरकमीमांसा
 शास्त्रस्य चत्वारोऽध्यायाः॥ समन्वयाविरोधसाधनफलप्रतिपादनावंतरव्यापारेणैकस्मिन्निर्विशे
 षपरब्रह्मणि पर्यवसिताः॥ एकैकस्मिन् अध्याये चत्वारः पादाः॥ तत्र प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे एकाद
 शाधिकरणानि॥ तानि च स्पष्टब्रह्मलिंगानां वेदांतवाक्यानां समन्वयप्रतिपादकानि॥ समन्वयोनि
 र्विशेषे ब्रह्मणि तात्पर्यं॥ लिंगस्य स्पष्टत्वं ब्रह्मातिरिक्तेऽनुपपद्यमानत्वं॥ तत्र शास्त्रारंभस्य समर्थना
 याद्यमधिकरणं॥ ॥ अथातो ब्रह्म जिज्ञासा॥ ॥ अथ शब्दः साधनचतुष्टयसंपत्त्यानंतर्ममा

ह॥ अतः शब्दः साधनचतुष्टयसंभवप्रदर्शनार्थः॥ ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासा॥ ब्रह्मणो जिज्ञासा ब्रह्मजिज्ञासा॥ अत्र वि
 चारविधेकस्त्वतायै कर्तव्येति पदमध्याहर्तव्यं॥ जिज्ञासापदेन च विचारो लक्षणीयः॥ तथान्वसाधनचतुष्ट
 यसंपत्तेन मुमुक्षुणा गुरुमुपसृत्य ब्रह्मज्ञानाय वेदांतवाक्यविचारः कर्तव्यो ब्रह्मज्ञानं च मोक्षसाधनामि
 त्यर्थः पर्यवसितः॥ अत्र प्रमातृत्वादिवंधस्याध्यासत्वं॥ धर्ममीमांसया ब्रह्ममीमांसायागतार्थत्वाभावो वि
 शिष्टाधिकारिसंभवो विषयादिसत्त्वं चेति चत्वारोऽर्थः सूचिताः॥ तथा हि॥ सत्यत्वे बंधस्य बद्धा बद्धयोर्ज
 व ब्रह्मणोरैक्यानुपपत्तेः॥ सत्यस्य च ज्ञानादनिरुक्तेर्ज्ञानस्य चाज्ञानमात्रविरोधित्वादिष्यप्रयोजनसिद्धि
 हेतुतया बंधस्याध्यासतासूचिता॥ पूर्वसिद्धत्वे वेदांतविचारस्य विशिष्टाधिकारिसंभवश्च ध्वनितः॥ त्वमर्थदृष्टबंधस्यान्यदीयज्ञानादनि
 रुक्तेस्तदर्थज्ञानमपि तन्निवर्तकत्वात् त्वमर्थविषयमेवेत्यर्थात्तेदेक्यं विषयः सूचितः॥ मुमुक्षोर्बध्निरु

त्तिकामस्याथशब्दोतितस्यज्ञानायविचारविधानात्तत्साध्यज्ञानान्मुक्तिः सूचिता॥ ब्रह्मज्ञानायविचारवि
 धानाद्ब्रह्मणःशक्यप्रतिपाद्यतयावेदांतैः संबंधोदर्शितः॥ तदेतद्भाष्यकारायथाक्रमं व्युत्पादितवान्॥ अ
 स्मत्वाधिकरणस्यप्राथम्यान्नाधिकरणसंगतिः॥ उत्तराधिकरणसंगतिस्तु तस्यैवानेनेतिनास्योन्यते॥
 विचारविद्यपेक्षितविषयाद्यर्पकश्रुतिभिरस्योत्थानादुत्थाप्योत्थापकत्वरूपाश्रुतिसंगतिः॥ धर्मजिज्ञासा
 सूत्रवदुपोद्घाततयाचिंतां प्रकृतसिद्ध्यर्थमुपोद्घातं प्रवक्ष्येतिन्यायेनशास्त्रेणसंबध्यते॥ विचारा
 रंभोपयोगिनीनामधिकायादिश्रुतीनांस्वार्थेसमन्वयोक्तेरस्यविशेषतःसमन्वयाध्यायसंगतिः॥
 स्पष्टब्रह्मलिंगानांविषयाद्यर्पकवाक्यानांस्वार्थेसमन्वयोक्तेर्विशेषतोऽस्याद्यपादेनसंबंधः॥ पूर्व
 पक्षेविचारानारंभान्तदधीनज्ञानाभावादुपायांतरसाध्यामुक्तिः॥ सिद्धांततुल्यतदारंभसंभवान्तद
 धीनज्ञानसाध्येवमुक्तिरितिफलभेदः॥ तच्चेदमधीतिविधिवदंतर्हंतमेवशास्त्रतदारंभकार्यपरं॥

वज्रमनिकुतसुकुतजनितचित्तप्रसादासादितानामनुमानागमाधीनयोतैसुवचत्वाद्ब्रह्मणश्चब्रह्मपदादा
 त्मत्वाच्चसिद्धावपि विचारोविनामानादसिद्धेरनन्यलभ्यतयाविषयत्वात्तदवगतेःफलत्वस्यसुप्रतिपद
 त्वादुक्तविषयादिमदिदंशास्त्रमारभ्यमिति सिद्धांतः॥ ॥विवरणकारेस्तुविध्यसंभवसंभवाभ्यां
 शयोदर्शितः॥ तथाहिविधिःखलुसर्वत्रविशिष्टाधिकार्यन्यतोप्राप्तविषयतत्साध्यफलानुबंधत्रय
 मपेक्ष्यप्रवृत्तिपर्यंतोभवति॥ यजेतेत्यादिवदितिन्यायेनबंधविश्लेषनिमित्तब्रह्मात्मानुभवस्यकेवल
 दृष्टसाधनसाध्यत्वाभावस्यवक्ष्यमाणत्वात्तत्साधनवेदांतवाक्यविचारविषयेऽनुबंधत्रयविशिष्टवि
 धौवक्तव्येकर्तृत्वभोक्तृत्वतत्त्वत्तिलक्षणास्यात्मनिबंधस्यपरमार्थसत्यतयाब्रह्मानुभवानिरस्यत्वासं
 भवेनफलानुबंधाभावान्नित्यानित्यवस्तुविवेकाद्यधिकारिविशेषणचतुष्टयस्यात्यंतासंभवात्संभ
 वपिचालुर्मास्यादिकर्मफलस्यनित्यतयाब्रह्मात्मानुभवानुपपत्त्याचकर्मधिकारिविलक्षणाधिका

3

र्यनुबंधाभावोद्देशांतानांविधिपदरहितत्वादर्थवादवाक्यवत्कर्मविचारेणविचारितत्वादप्राप्तविष
 यानुबंधाभावाद्धिधिरहिततयाशास्त्रस्यानारंभेप्राप्तेतद्विजिज्ञासस्वसौ न्वेष्टव्यः श्रोतव्योमंतव्योनि
 दिध्यासितव्यआत्मानंपश्येदित्यादिविचारविधीनांसर्वशार्वाप्रत्ययन्यायेनैकत्वमंगीकृत्यतत्प्रकर
 णपठितानांभट्टगुर्वैवहारुणिवरुणांपितरमुपससार।परीक्ष्यलोकान्।तद्यथेहकर्मजितोलोकःक्षीयते
 आत्मनस्तुकामायसर्वप्रियंशांतोदांतस्तरतिशोकमात्मविद्ब्रह्मवेदब्रह्मेवभवतीत्यादिवाक्यानांसं
 भूयब्रह्मपयेवप्रवृत्तिनिमित्तसाधनचतुष्टयविशिष्टाधिकारिसमर्पकत्वोपपादनेनवेदांतानां
 चकर्तृत्वावकत्वेतत्प्रतिपादनेवाकर्मप्रवृत्तिविरोधितयास्वातंत्र्येणस्वार्थपराणांचविचारंवि
 धिविषयमन्यतोप्राप्तमुपवर्ष्यतत्साध्यंफलानुबंधबंधस्यमिथ्यात्वप्रदर्शनेनोपपाद्यसाध
 नचतुष्टयसंपन्नस्याधिकारिणोबंधविश्लेषानुभवफलपर्यंतैविदांतवाक्यविचारेऽनुबंधत्रय

विशिष्टविधिसमर्थनेन शास्त्रारंभो दर्शितः ॥ ॥ वाचस्पतिमते तु ब्रह्मविचार्यनवेति संदेहस्तद्विचार
 स्पविषयप्रयोजनासंभवसंभवाभ्यां ॥ तत्र अहंधियात्मनः सिद्धेस्तत्रैव ब्रह्मभावतः ॥ तज्ज्ञानान्मुक्त्यभावाच्च
 जिज्ञासानोपपद्यते ॥ यद्विसंदिग्धं सप्रयोजनं च तद्विजिज्ञास्यं ॥ नचात्मासंदिग्धः अहंप्रत्ययेन दंभीगम्ये
 भ्यो देहादिभ्यः पृथक् केन सिद्धेः ततश्चाहंमनुष्यइत्यादिप्रत्ययागृहीतभेदविषयत्वाज्ज्ञाणाध्यासाः ॥ नच ध
 र्मिणो देहादेरात्मनश्चैतरेषां रोपे पितृर्माणां जाड्यं चैतन्यादीनां धर्मिणोर्व्यस्यस्याध्यासान्नद्वारात्मसं
 देहइति वाच्यं ॥ आश्रयाभ्यां विविक्ताभ्यां व्यवधानेन धर्मोपायोगात् ॥ नच स्फटिके जपाकुसुमो रूपि म
 वा द्विविक्तेषु धर्मिणि धर्म्यंतरधर्मोपायोगात् ॥ तत्र कुसुमस्यैव रूपवतोरूपव
 स्फुटीरूपत्वे प्रतिबिंबितत्वात् ॥ आत्मन वि
 स्फुटीरूपत्वे प्रतिबिंबितत्वात् ॥ आश्रयत्वस्य चानुपपत्तेः ॥ तस्मादसंदिग्ध आत्मा सच ब्र
 ह्मसाहं हणत्वान्न ब्रह्मन चास्याहंप्रत्ययगम्यदुःखादिरूपविपरीतब्रह्मत्वमुपनिषदोगमयंतीति युक्तं ॥

तत्र वेदां तशास्त्रां विषयस्तदनारभ्यमारभ्य वेति विषया ॥ असंभवसंभवाभ्यां संशयः ॥ ग्रामाणिकत्वेन प्रमा
 तृत्वादिवंधस्य सत्यतया तत्त्वज्ञानानपोद्यत्वाद्ब्रह्मब्रह्मयोजीवब्रह्मणोरैक्यायोगात्तदभावे च बंधाध्वस्तो बंध
 ध्वस्तो च फलाभावात् ॥ ग्राम्यान्वमीमांसया विदार्थमात्रोपाधौ प्रवृत्तयागतार्थत्वात्फलेच्छावतोधिकारि
 णोपितुल्यत्वात्तद्विशेषणानां च दुर्वचत्वाद्ब्रह्मणः प्रसिद्धत्वे विषयप्रयोजनयोरनुपपत्तेरप्रसिद्धत्वे
 संबंधप्रयोजनयोरसिद्धेस्तस्य च निःसामान्यविशेषत्वादसंभावितविषयादिकमनारभ्यशास्त्रमेतदि
 ति पूर्वपक्षः ॥ ॥ प्रमातृत्वादेर्व्यावहारिकमानसिद्धत्वेपि तांत्रिकमानासिद्धतया तथा विधमानजनि
 तबोधबाधाविरोधादुक्तविषयादिप्रतिलंभाद्धर्ममीमांसायाश्च वेदार्थैकदेशधर्ममात्रोपहितत्वेन
 ब्रह्मास्पर्शितया तन्मीमांसयागतार्थत्वानवकाशादध्यक्षाधिगतमिथ्याभावस्य च बंधस्य ज्ञान
 निवर्त्यतया तन्निरुक्तिकामस्याधिकारिणः सुलभत्वाद्द्विशेषणानां च विवेकादीनामतीते वर्तमाने

प्रतीतिर्भ्रमः स्यात्॥ न च देहस्य प्रादेशिकत्वं गृह्णाति नात्मन इति युक्तं॥ तथा सत्यहमित्युक्तेरवा योगात्॥ न च अहंशब्दे
 देह उपचारितः॥ उपचरितात्मभावस्य देहस्य ज्ञातत्वा योगेन जानान इति प्रयोगायोगात्॥ न च ज्ञातत्वं मप्युपचर्यतां॥
 स्वज्ञानप्रकाशने वक्तुं स्तात्पर्यात्॥ तस्माद्देहगतपरिच्छेदत्वादस्य न्यध्यस्यते॥ अणुत्वमात्मनः स्थूलो हं दीर्घो ह
 मिति न स्यात्॥ देहपरिमाणत्वे परिच्छेदो ल्लेख्यः॥ हं प्रत्ययस्य स्यात्प्रमात्वं॥ किंतु सावयवस्यात्मनो न भवेन्नित्य
 त्वं॥ विज्ञानमात्रालंबनत्वे हं प्रत्ययस्य भ्रांतत्वं॥ तस्य यः सुप्तः सो हं जागम इत्यादेः स्थिरवस्त्ववगाहितत्वा
 त्॥ तत्कूटत्वादहंबुद्धेरविवेकप्रकल्पनात्॥ अहं मनुष्य इत्यादि धीरध्यस्तात्मगोचराः॥ देहादेरात्मनश्चैव मे
 क्यऽध्यस्ते भवेद्भ्रमः॥ दुःखानंदादिधर्माणां व्यत्योसेनेह धर्मिणोः॥ तथा च अहं मनुष्य इत्यादिव्यपदेशो धर्मि
 णोरैक्याध्यासकृतः॥ ममेदं दुःखादीत्यादिव्यपदेशोऽपि धर्माध्यासजनित इति न गोणाः॥ न च द्वैतमते क
 स्याद्विवेको द्वयोर्हि श्रुक्तिरजतां विवा विवेक इति वाच्यं॥ समारोपसिद्धस्य द्वितीयस्याभ्युपगमात्॥ न
 चारोपे द्वितीयप्रतीतिस्तत्प्रतीतिचारोप इतीतरेतराश्रयत्वं शक्यं॥ पूर्वपूर्वाध्याससिद्धस्य देहादेः

संस्कारारूढस्योत्तरोत्तराध्यासोपयोगित्वेन बीजांकुरवदनादित्वेनाभ्युपगमात्॥ उपपादितं चैतद्देहांतक
 ल्पतरोः॥ एवमात्मनः संदिग्धत्वं॥ अहं प्रत्ययजंडुः खमपोद्यानहं प्रत्ययादुःखमनाद्यानंदमद्वयं॥ आत्मानं
 दर्शयंत्येव श्रुतिः स्यात्सप्रयोजना॥ न चारोप्यस्य सर्पादेरसत्त्वात् प्रतीतिर्गगनकमलवत्तथा च नारोप
 इति वाच्यं॥ मरीचिसालिलात्मत्वादिवदुपपत्तेः॥ एवं स देवभातीति व्याप्तेर्भग्न्यायामरीचिषु सलिलं
 स्वरूपेणापि न सत्तनाप्यसत् अपरोक्षत्वादित्यनिर्वाच्यं तथा देहाद्यपीति॥ अध्यासलक्षणांतु परत्रा
 संनिहितावभास इति॥ परत्र परावभास इत्युक्ते द्वावत्यां दृष्टस्य चैत्रस्य वारापास्यामवभासे प्रस
 भिज्ञायामतिव्याप्तेरित्यसंनिहिते त्यक्तं॥ असंनिहितावभास इत्युक्ते स्मृतावतिव्याप्तिर्मा भू
 दिति परत्रे त्यक्तं॥ असंनिहितत्वं चारोप्यस्याधिष्ठाने परमार्थासत्त्वं न देशांतरादौ सत्त्वमिति ना
 पराक्रांतः॥ अथ वाऽसंनिधानेन सत्त्वातिरिहवारिता॥ अवभासादसत्त्वातिर्नृशृंगेतददर्श

नात् ॥ नन्वनिर्देशोऽप्रकाश आत्मनि सर्वात्मनावभासादध्यासायोगः ॥ पूर्वपूर्वहंप्रत्ययतत्संस्काराभ्यां विषयी
कृतस्यात्मनः काल्पनिकसांशत्वं प्रतीत्य प्रतीतिवशादधिष्ठानसंभवात् ॥ अस्य सूत्रस्य वेदांतैर्विचारपेक्षैरेषेक्ष
पात्सादिति ॥ स्वाध्यायविधिवच्चस्वेतरविचारप्रयोजनत्वाच्छांतभीवः ॥ एतदपेक्षत्वाच्च सर्वशास्त्रस्य प्रथमा
ध्यायप्रथमपादाभ्यां संगतिरिति पूर्वाधिकरणो ब्रह्मजिज्ञास्यमित्युक्तं ॥ किंलक्षणं पुनस्तद्वृत्त्यत आह भगवा
न्मूत्रकारः ॥ ॥ जन्माद्यस्य यत इति ॥ ॥ जन्म उत्पत्तिरादिर्यस्य तदिदं जन्म स्थितिभंगं ॥ जन्माद्यस्य प्रत्यक्षा
द्युपस्थापितस्य विचित्रस्य जगतो यस्मात्सर्वज्ञानात्सर्वशक्तेः कारणाद्भवति तद्वृत्त्येति वाक्यशेषः ॥ सूत्रार्थक
थनमादौ विवरणकर्तुर्मतं मध्ये ॥ वाचस्पतेस्तदंते प्रत्यधिकरणं क्रमाज्ज्ञेयं ॥ जन्माद्यस्य यतः ॥ जगज्जन्म
स्थितिभंगस्य ब्रह्मस्वरूपलक्षणात्वायोगादुपलक्षणात्स्वरूपानवगमात्सत्यज्ञानानंदादिस्वरूपलक्षणोपा
दानेऽद्वितीयानंतब्रह्मशब्दसमर्थितस्वरूपलक्षणस्योपलक्षणेन विरोधात्तस्य मायात्मकत्वेन ब्रह्मोप
लक्षणायोगात् ॥ मायाविशिष्टस्य चकारणात्तथा तथैव ब्रह्मत्वप्रसंगान्नमुमुक्षुणा जिज्ञासां विभुद्धं

तासां प्रत्यक्षविरोधे गौणार्थत्वात् ॥ सत्त्विचैवमात्मज्ञानेऽहंप्रत्यये सत्यपि संसारानिरुत्तेर्निःप्रयोजनत्वं चेति न
विचार्यं ब्रह्मेति प्राप्तं ॥ अत्रोच्यते ॥ ॥ श्रुतिगम्यात्मतत्वं हि नाहंबुध्यावगम्यते ॥ अविवेकादतो देहाद्यात्मन्य
ध्यक्षमिष्यतां ॥ श्रुतिर्हि सच्चिदानंदैकरसमात्मभूतं ब्रह्मोपक्रमोपसंहारैकरूप्यादितात्पर्येणावगमयतीति नो
पचारमर्हति ॥ नन्वतादृगात्मतत्त्वमहंप्रत्यययोगमयतीति विवेकग्रहणमसिद्धं ॥ नन्ववर्णादियाहकप्रत्यक्षस्या
न्नायोपजीव्यत्वेन प्रथमत्वेन च प्राबल्यात्तज्जातीयाहंप्रत्यक्षमपि प्रबलमिति तद्विरोधादाम्नायोनप्रमा
णमिति युक्तं ॥ प्रत्यक्षगतार्थाक्रियासमर्थवस्तुपरिच्छेदकत्वस्य वेदांतैरुपजीवनात्तस्य चाबाधनात् ॥ प्रत्य
क्षगतत्वावेदकत्वस्याम्नायिनानुपजीवनात् ॥ सांख्यवहारिकप्रमाणासिद्धस्यापि वर्णदेर्ध्यादेरगमनमा
गमनमित्यादौ तत्त्वपरिच्छेदहेतुत्वात् ॥ प्राथम्यमात्रं तु प्रत्यक्षस्य परेषानिरपेक्षेणांन्नायजन्यज्ञानेन
बाध्यत्वमेव गमयति ॥ वादिभिरप्यस्य भ्रांतत्वं मतव्यं ॥ ॥ तथा हि ॥ सर्वगतत्वे परिच्छेदधीर्भ्रमेणुत्व आत्म
नः स्थूलादिधीर्भ्रमादेहमानत्वे स्यादनित्यता ॥ सर्वगतत्व आत्मनो हि मिहास्मि स दने जानान इति परिच्छेद

पलक्षणासिद्धिः॥ सिद्धः सत्यादिवाद्धानामर्थो लोकेतदेकता॥ सामानाधिकरण्येन लक्षणातोव बोध्यते॥ सत्यं ह्य
 नमनंतमानंदं ब्रह्मेत्यत्र सत्यादिशब्दे जीतिवचनैरेकानंदव्यक्तिर्लभ्यते॥ सत्यत्वज्ञानत्वयोः परापक्षावादानंदत्वस्य
 च ज्ञानत्वापरजातित्वात्कथमानंदत्वाधारस्य ज्ञानत्वाधारत्वमिति चेत्॥ आनंदत्वं ज्ञाननिष्ठं आनंदनिष्ठत्वात्सत्य
 वत्॥ न च जातिव्यक्तिभेदादनंतपदबोधिताद्वैतहानिः॥ एकस्मिन्नपि कल्पितभेदे जातिकल्पनोपपत्तेः॥ तस्मा
 त्स्वरूपलक्षणमपि सिद्धं॥ पूर्वाधिकरणे सत्यज्ञानादिस्वरूपस्य ब्रह्मणो विसदृशजगज्जन्मादिकारणत्वं त
 दस्त्वलक्षणमुक्तं अर्थोत्सर्वज्ञता च॥ इदानीं वेदस्याजायमानत्वेन तामाक्षिप्यास्यमहदित्यादिवाक्याद्वैद
 जन्मनः प्रमितेरुक्तां सर्वज्ञतां समाधत्ते॥ ॥ शास्त्रयोनिर्त्वादिति॥ ॥ विचित्रस्य ऋग्वेदादेः शास्त्रस्य
 योनिः कारणं तस्य भावस्तत्तन्मात॥ अथवा पूर्वाधिकरणे यतो वेत्यादिशास्त्रं नाविचारितं किंतु क्षि
 त्पादिकंसकलकमित्यनुमानमुक्तमिति शंकां निवर्तयितुं अक्षाद्यगम्यत्वेन ब्रह्मणः शास्त्रैकप्रमाणता

माह॥ शास्त्रयोनिर्त्वादिति॥ यथोक्तं ऋग्वेदादिशास्त्रं योनिः कारणं प्रमाणमस्य ब्रह्मणो यथावत्स्वरूपाधिगमे
 प्रमाणांतरेणार्थमुपलभ्यतत्र वाक्यपरचनायां पौरुषेयत्वापातादनित्येष्टसाधनजन्या नित्यरागकार्यतया त
 द्रागलक्षणाविधिविषयस्य शब्दस्य लोके पौरुषेयतयाऽप्रामाण्यं॥ ब्रह्मणस्तु कृत्स्नवेदार्थलक्षणोष्टसा
 धनज्ञानस्य नित्यत्वादिष्टसाधनविषयरागस्यापि नित्यतया तत्कार्यस्य शब्दस्य नित्यतारागलक्षणवि
 धिविषयस्य सत्यापि पौरुषेयत्वे प्रामाण्यमेवेति विभागकरणे प्रमाणाभावात्कृत्स्नेष्टविषयनित्यज्ञान
 स्यासिद्धे सर्वज्ञत्वेऽसिद्धत्वाद्रागो नित्य इति विप्रतिषेधाच्च रागतात्पर्यस्य शब्दस्य पौरुषेयतयाऽप्रामा
 ण्यम्॥ वेदस्तु विधितात्पर्यवत्तया पूर्वसिद्धा ब्रह्मणा भिव्यज्यते॥ पूर्वसिद्धवृत्ततात्पर्यवतो महाभारतस्य
 वाचकवदिति विभागकरणेऽपि प्रमाणांतरेण वेदार्थमुपलभ्यरचनायां विधिरागतात्पर्यविभागासि
 द्धेरुपाध्यायवद्वचनायां तु सर्वज्ञत्वासिद्धेः शास्त्रजन्यज्ञानविशिष्टसंवेदनानां ब्रह्मैतन्यतया सर्वज्ञ

त्वप्रमाणांतरजन्यसंवेदनेषु विशेषात् ॥ शाब्दोपादानकारणत्वमात्रेण सर्वज्ञत्वासिद्धेर्न ब्रह्मशास्त्रयोनित्वात्स
र्वज्ञमिति प्राप्तं ॥ तत्र यथा प्रदीपस्य प्रकाशनसामर्थ्यं तदुपादानकारणस्याग्नेरपि तथा विध्यसामर्थ्यं पूर्व
कंदृष्टं ॥ एवं सर्वशब्दानां सर्वार्थप्रतिपादनसामर्थ्यं तदुपादानब्रह्मणोऽपि सर्वार्थप्रकाशनसामर्थ्यं पूर्व
कमित्यनुमानयतश्चार्थप्रकाशनसामर्थ्यं प्रकाशद्रव्यस्य साधनोत्तरनिरपेक्षस्य स्वसन्नितो हिर्धप्रका
शवत्तयेव व्याप्तं प्रदीपादिधितिनिदर्शनेन ब्रह्मणोऽपि सर्वार्थप्रकाशनसामर्थ्यस्य पूर्वाधिकरणसिद्धिज्ञा
नस्य लक्षणतया प्रकाशद्रव्यस्यातएव साधनोत्तरनिरपेक्षतया स्वसन्निहितार्थप्रकाशनसामर्थ्य
स्य सर्वगततया स्वसन्निहितसर्ववस्तुप्रकाशवत्तापि नित्यमेव भवतीत्यनुमानेन सर्वार्थप्रकाशन
सामर्थ्यं सर्वशब्दोपादानस्य ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वं समर्थ्यते ॥ तदुक्तं ॥ तस्यैव ज्ञानशक्तिविवर्तत्वादिति ॥
अस्य महतो भूतस्य निःस्वीयतमेतद्यद्वेदइत्यादिवाक्यं ब्रह्मणो वेदकर्तृकत्वेन सर्वज्ञत्वं न साध

ब्रह्मलक्षणतः प्रतिपत्तुं शक्यत इति प्राप्तं ॥ तत्र यथा यत्र शरवाग्रं संचंद्रः प्रकृष्टप्रकाशश्चंद्र इत्युक्तं पलक्षणाविशे
षलक्षणाभ्यां विशिष्टश्चंद्रः प्रतीयते ॥ एवं ब्रह्ममाणं जगन्निमित्तोपादानकारणत्वं सिद्धवत्कृत्य यज्जगतो ज
न्माद्युपादाननिमित्तकारणतद्वत्त्वेति मिथ्याभूतेनापि प्रपंचजन्मादिकारणत्वेन यद्वज्जतमित्यप्यात्मा श्रुक्ति
रितिवद्ब्रह्माद्वितीयानंतरशब्दानां स्वार्थप्रक्षेपेणाद्वितीयं जगत्कारणं ब्रह्म इत्युक्तं पलक्ष्य पुनस्तस्य मायाविशि
ष्टस्य कारणत्वात्तथैव ब्रह्मत्वे प्राप्ते सत्यानंदादिविशेषलक्षणोपादानेन विशुद्धं ब्रह्मलक्ष्यत इत्युक्तं भयलक्ष
णेन जिज्ञास्य ब्रह्मनिर्णयो दर्शितः ॥ तदुक्तं भाष्ये ॥ तस्य च निर्णयवाक्यमानंदाद्येवेति ॥ यतो वेत्यादिवा
क्यं ब्रह्मलक्षणप्रतिपादकं न वेति लक्षणास्य प्रसिद्धप्रसिद्धिभ्यां संशयः ॥ जिज्ञास्य ब्रह्मलक्षणमाक्षिप्य
समर्थ्यते ॥ तत्र विरोधाद्ब्रह्मणा तस्य न जगद्वत्त्वमंतं ॥ शुद्धानंदादिकं नापि तस्य लोकाप्रसिद्धितः ॥
अत्रोच्यते ॥ जगत्कारणता ब्रह्मलक्षणं स्वगुणं गवत् ॥ जीवाज्ञातपरब्रह्मविवर्तश्च जन्मैर्गतं ॥ एवमु

सर्वज्ञत्वं ॥ स्वकृतक्रमानुरूपेण चोत्तरक्रमरत्नना नोपाध्यायतुल्यत्वमीश्वरस्य ॥ सर्वे उपाध्यायाद्युपाध्यायांतरकृत
 क्रममनुरंधंति ॥ प्रयोगोपिवेदो वेदकर्तृकत्वे सत्यसर्ववित्तराहि तकर्तृकः कार्यत्वात् घटवत् ॥ कुलालस्यासर्ववि
 त्वेपिवेदकर्तृत्वविशिष्टासर्ववित्तराहित्यमस्त्येव ॥ वेदकर्तृत्वाभावादिशेषणाभावे विशिष्टाभावात्ततः ससा
 ध्यः सपक्षः ॥ न च वेदकर्तृकत्वे सत्यसर्ववित्तरूपप्रतियोग्यसिद्धौ तदभावासिद्धेरप्रसिद्धविशेषणत्वं ॥ उ
 त्कर्तृगोपाध्यायोदवेदकर्तृत्वादसर्ववित्ताच्चतत्रैव प्रतियोगिप्रसिद्धेः ॥ वेदस्य च वेदकर्तृकत्वे सत्यसर्व
 वित्कर्तृकत्वरहित्यं वेदकर्तृत्वरहित्याद्वा ॥ असर्ववित्कर्तृकत्वरहित्याद्वा ॥ आद्ये वेदकर्तृत्वरहितकर्तृ
 कत्वं वेदस्य व्याहृतं ॥ द्वितीये वेदस्य सर्ववित्कर्तृकत्वं सिद्धिरिति ॥ अपरः प्रकारो वर्ण्यते ॥ तत्त्वोपनिषदं
 पुरुषं पृच्छामीत्यादिवाक्यं ब्रह्मणो वेदेकगम्यत्वं साधयेन्नवेति ॥ कार्यलिंगस्य कारणविशेषपर्यवसा
 नापर्यवसानाभ्यां संशयः ॥ जगत्कारणत्वेन ब्रह्मलक्षितं तत्र प्रमाणविशेषश्चिंत्यते ॥ तत्र बुद्धिमत्क
 तुरीश्वरस्य जगत्कार्येणालिंगाल्लघवात्तस्यैकत्वे सर्वज्ञत्वादसिध्यति ॥ विमतंसकर्तृककार्यत्वा

त ॥ घटवदितिसिद्धे कर्तारिस एकोनेकोवेतिसंदेहे कल्पनालाघवादेकः सत्त्वबुद्धैव सकलं जगत्करोतीति सर्वज्ञः
 सर्वशक्तिः सिध्यतीति वेदांतानविचारणीयाः ॥ किंतु नुमानमेव विचार्यमिति प्राप्तेऽभिधीयते ॥ अक्षागम्ये जग
 द्भूतौ न विशेषानुमोदयः ॥ सामान्यतो दृष्टमपि न विशेषार्पणक्षमं ॥ न तावदप्रत्यक्षं ब्रह्माग्निवदिति विशेष
 तानुमातुं शक्यं कार्यमात्रं तु कर्तृमात्रं गमयति ॥ न च लाघवात्तदेकत्वं निर्णयः ॥ विचित्रप्रासादादेरनेकक
 र्तृकत्वस्यापि दृष्टत्वेन निश्चेतुमशक्यत्वात् ॥ तथा च कर्तुर्न सर्वज्ञसर्वशक्तित्वनिर्णयः ॥ वेदांतेषु यत इत्येक
 वचननिर्देशान्नानेकत्वं सिध्यतीति सर्वज्ञत्वादिनिश्चयः ॥ तस्माद्देवैकगम्यं ब्रह्मेति ॥ पूर्वाधिकरणे ब्रह्म
 णः शास्त्रव्यतिरिक्तप्रमाणागम्यत्वमुक्तं साक्षादेव शास्त्रकर्तृत्वेन चार्थासिद्धंतदिदानं सिद्धार्थं शास्त्र
 स्य संगतिग्रहणाद्यभावाज्जैमिनीयवचनविरोधाच्चाक्षिप्य समाधत्ते ॥ ॥ तत्तु समन्वयात् ॥ ॥ तु
 शब्दः पक्षव्यावृत्त्यर्थः ॥ त्वदुक्तं न कुतः ॥ तद्यथा क्तं ब्रह्म वेदांतं शास्त्रादिवंगम्यते ॥ कथं समन्वयात् ॥ सम्य
 गन्वयः समन्वयः ॥ बाद्धिधतात्पर्यं लिंगतस्मात् ॥ यद्यपि प्रमाणांतरानुबोधित्वा लोकोक्तस्य शब्दस्य भू

तेष्वर्थप्रयोगतात्पर्यसंभवतितथापि वैदिकस्य वाक्यस्य भूतेर्थेतात्पर्याभावात्॥ भूतार्थस्य प्रमाणांतरयोग्यतया त
संवादविसंवादाभ्यां समन्वयस्य भूतेर्थेऽप्राप्ताप्यादि विधिव्यवधानेनैव भूतस्यापार्थस्य घृपाहवनीयादिव
त्सिद्धेः कार्यान्वितेर्थे शब्दसामर्थ्याच्च न ब्रह्मणिकार्यनिरपेक्षे वेदांताः प्रमाणाभिति प्राप्तम्॥ तत्रोपक्रमोपसंहा
रानुसंधानं मध्येष्यभ्यस्यमानता॥ मानांतरेणानधिगतार्थत्वं॥ विशिष्टफलसंबंधोऽर्थवादोपादानं उक्ता
र्थस्य युक्तिभिरुपपादनमिति षाड्धानि तात्पर्यलिङ्गानि यस्य वाक्यस्य यास्मिन्नर्थे प्रतीयंते तद्वाक्यं तदर्थ
प्रामिति शेषं लौकिकं वैदिकं वा विधिवाक्येषु तथा दर्शनादिति न्यायेन वेदांतानामपि षड्धितात्पर्यलिं
गवतां ब्रह्मप्रामिति शेषत्वं साध्यतेऽधिकरणे॥ पुनस्तादर्थ्येन ब्रह्मणः प्रमाणांतरायोग्यत्वात् समन्वय
स्य प्रमाणांतरसंभवादा विसंवादशंकां प्रमाणांतरयोग्यस्य च तदनुत्पादे विषयाभावात् समन्वयस्य मि
थ्यात्वशंकां च निराकृत्य ब्रह्मप्यनपेक्षं प्राप्ताप्यं समन्वयस्य दार्शितं प्रथमेन वर्णकेन॥ द्वितीयेन तु वर्ण

यत्कृतसाधयतीति सर्वकर्तृकत्वे वेदस्य सापेक्षानपेक्षाभ्यां संशयः॥ जगत्कारणत्वसामर्थ्यसिद्धमेव ब्रह्म सर्वस
त्वं शास्त्रकर्तृकत्वेनापि समर्थ्यते॥ शास्त्रकर्तृकत्वे हेतुसमर्थकन्यायभेदाच्चाधिकरणांतरत्वं॥ तत्र॥ अर्थे दृष्टा कृ
तो वेदः सापेक्षत्वेन दुष्यति॥ सिद्धं तं व्याहरद्वयं सार्वज्ञ्यं न प्रपद्यत इति प्राप्ते उच्यते॥ कर्त्रापि ब्रह्म वेदस्य न पूर्वक
मतो न्यथा॥ क्रमं करोति वाग्वज्रपातो मा भून्नुपामिति॥ वर्णानि त्यत्वं वादेऽपि पदवाक्यादिविभागक्रमकृतः
॥ क्रमश्चाभिव्यक्तिकारित इति कर्तृमत्वं वेदस्य तुल्यं॥ उपाध्यायकृता भिव्यक्तिभिस्तुल्यत्वात्तु मापावककृ
ता भिव्यक्तीनां क्रमवतीनां वेदनित्यतावाच्या॥ तस्य नृत्यानुकरणवत्पदानुकरणं॥ यादृशां हि नृत्यं चैष्टयत्र
र्तको गात्रचलनादिकरोति तादृशमेव शिक्षमाणा करोति नर्तकी॥ अन्यथाकरणे च तस्या निग्रहः॥ एवं सर्व
ज्ञः सर्वशक्तिरपि सन्नीश्वरः क्रमान्यत्वे वाग्वज्रत्वेन प्राणिनां दुरितं स्यादिति तदभावात् पूर्वपूर्वक्रमसदृ
शक्रमवतमुत्तरमुत्तरं वेदं चयति॥ स्वनातः प्राक् संस्कारारूढनियतक्रमवतोर्थसहितवेदस्य
युगपदीश्वरेण ज्ञानान्नोपलब्धिपूर्वकविरचनावेदानां॥ अतो न सापेक्षता॥ युगपच्च शब्दतदर्थज्ञाना

णद्रव्यादिपदार्थानां च कार्येण क्रियाकारकान्वययोग्यत्वाभावात् ॥ शेषशेष्यत्वे स्वर्गादिफलेनेव शेषिणा सर्वपद-
 र्थानामन्वयप्रसंगात् ॥ लौकिकव्यवहाराविसंवादिभूतनिष्ठवाक्यानामप्राप्ताप्यस्य कार्यपदाध्याहारस्य वा-
 प्रतिवाक्यं पुरुषबुद्धिनिष्ठत्वे चार्थे सामर्थ्याभावस्य वा प्रसंगादव्यभिचारात्कार्यान्वयनियमे प्रमाणांतर-
 प्रमितकार्यान्वयप्रसंगात् ॥ अग्नेयोष्ठाकपालो भवतीत्यादिसंसर्गप्रमित्यानियोगाध्याहारप्रसंगाच्च प-
 दानामन्वितार्थे सामर्थ्यमित्युक्तं ॥ सदेवसौम्येदमग्र आसीदित्येवमादयो वेदांता ब्रह्मणि प्रमाणं न वेति सिद्ध-
 वस्तु बोधात्फलाभावभावाभ्यां वा सिद्धं रूपादिहीनं वस्तु बोधयतो वाक्यस्य मानांतरसापेक्षत्वा नपेक्षत्वा-
 भ्यां वा संशयः ॥ शास्त्रेकगम्यत्वं ब्रह्मण उक्तं दाक्षिण्यते ॥ अथवा जगत्कारणत्वेन ब्रह्म लक्षितं अर्थं सिद्धं च स-
 र्वज्ञत्वं शास्त्रकर्तृत्वेन दृढीकृतं ॥ तादृशे ब्रह्मणि न तावत्प्रत्यक्षादिसंभवति ॥ नापि शास्त्रं तत्र प्रमाणमित्या-
 क्षिप्यते ॥ तथा हि ॥ सिद्धार्थत्वे फलाभावात् पौरुषेयत्वशक्तितः ॥ ब्रह्मोपास्तेर्विधातारो वेदांता इति गम्यते ॥ प्र-

वृत्तिनिवृत्तिसाध्ये हि स्फुरवावाप्तिदुःखनिवृत्ती ॥ न च सिद्धे वस्तुनि प्रवृत्तिनिवृत्ती भवत इति ॥ तदपरत्वे वेदां-
 तानामप्रयोजनत्वं सिद्धं वस्तु प्रमाणांतरेण दृष्ट्वा पुरुषाणां तत्र वचनरचना संभवाद्वाक्यत्वादिहेतुभिर्वेदां-
 तानां पौरुषेयत्वं प्रसज्यमानं न निवारयितुं शक्यं अतः सापेक्षत्वं प्रामाण्यस्य स्यात् ॥ कार्यपरत्वे तु कार्यस्य मा-
 नांतरायोग्यत्वाद्दृष्टवरे वचनरचनानुपपत्तेर्न पौरुषेयत्वमनुमातुं शक्यमित्यनपेक्षलाभः ॥ तस्माद्ब्रह्मोपा-
 स्तिपरत्वं वेदांतानां ॥ एवं जीवब्रह्मभेदग्राहिभिः प्रमाणैरविरोधः ॥ आरोपेणाप्युपास्तिविधिसंभवादिति
 प्राप्तेऽभिधीयते ॥ अबोधादन वा सस्य ब्रह्मानंदस्य बोधतः ॥ लाभादलौकिकत्वाच्च तस्य वेदांतमेयता ॥ उप-
 मोपसंहाराभ्यां तावेदोतानां सदेवैत ब्रह्म परत्वमवगम्यते ॥ तद्यथा ॥ सदेवसौम्येदमग्र आसीदित्युक्तं ॥ तदा
 ह्यभिदे सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसीत्युक्तं संहारात् ॥ न च प्रयोजनत्वं आनंदरूपब्रह्मण आत्मत्वसाक्षात्कारा-
 दवतदज्ञानबाधेन तदवाप्तेः समस्तदुःखबाधान् ॥ न च सिद्धार्थत्वे वेदांतानां नदीतीरफलसत्ता वाक्यवत्पौरु-

वेयत्वं॥ ब्रह्मात्मत्वस्य मानांतरायोग्यत्वेन तत्रवचनरचनानुपपत्तेः॥ कार्यार्थत्वं पितृसंबन्धनादिकवाक्यवत्तदापत्ते
दुर्वारत्वात्॥ कर्तृस्मरणास्मरणाभ्यां विशेषेताभ्यामेव सिद्धार्थवेदांतानामपि पौरुषेयत्वानापत्तेः॥ न च ब्रह्मात्म
त्वे मानांतरविरोधः॥ आत्मकर्तृत्वादिवोधकाहं प्रत्ययमिथ्यात्वस्योक्तत्वादतो न श्रुतार्थत्यागेनाश्रुतोपा
स्तिविधिः कल्पनीयेति॥ अपरः प्रकारः॥ पूर्ववहिसिद्धार्थे प्रमाणांतरपरतंत्राणां पौरुषेयवाक्यानां प्रामा
ण्यमंगीकृत्य वेदांते कौषेयविषयतामंतरणानेनैव पेक्ष्य पुरुषार्थपर्यवसानेन लभ्येते इति पूर्वपक्षः॥ ब्र
ह्मात्मैक्यस्य प्रमाणांतरगम्यत्वेन तदवगममात्राय तु त्रयोज्यतातेन च निरस्ता॥ इदानीं सिद्धे पदव्युत्पत्त्यभावा
दिभिर्ना सिद्धं शब्दप्रमेयमतो वेदांता उपासननियोगपरा इत्याशंक्यते॥ अथ वारोपितब्रह्मभावस्य जीव
स्यापास्तिपरावेदांतानब्रह्मात्मत्वे प्रमाणमिति पूर्वपक्षः॥ अयं तु संतु वेदांता मानं ब्रह्मात्मवस्तुनि॥ किं
तु ज्ञानविधिद्वारे तेषां भेदः प्रतीयते॥ सदेवेत्यादिवेदांता विधेयप्रतिपत्तिविषयत्वेन ब्रह्मप्रामिम

केन विधेयाभावात्कर्तृरिवाजीवे कर्मणि वा ब्रह्मणि विधेयक्रियाफलातिशयस्य नित्यस्य मोक्षस्यानुपपत्तेर्ब्रह्म
णिवचप्रमाणाभावप्रसंगादित्येवमादिभिर्हेतुभिः समन्वयस्य विधिवाक्यव्यवधानमंतरेण प्रामाण्यमुक्तं॥
पुनश्च वर्णकद्वयार्थसिद्ध्यर्थं पदानां गवादिस्वरूपमाननिष्ठत्वे पदार्थानामेव परस्परसंसर्गप्रतिपादनसा
मर्थे कल्पना गौरवात्पदानामेव संसर्गप्रतिपादनसामर्थ्यकल्पना लाघवात्संसर्गविषयप्रवृत्त्या च शब्द
स्य संसर्गविषयज्ञानसामर्थ्यानुमानादावापोद्धारयोरप्यान्वितस्वार्थस्याव्यभिचारादेव देवदत्तः काष्ठैः स्था
ल्या मोदनं पचतीत्याद्यतीतानागतवर्तमानार्थवाक्येष्वनिर्मेगैर्निरुक्तनिघंटुव्याकरणोपदेशोऽप्युच्यते
प्रत्ययशून्येषु प्रसिद्धार्थपदसमभिव्याहारेण परिशेषादप्रसिद्धार्थपदपदार्थसंबन्धग्रहणान्नत्राप्यान्वि
तस्वार्थाव्यभिचारात्कार्यान्वितस्वार्थ इति विशेषणादन्वितस्वार्थग्रहणस्य लाघवात्॥ कार्यस्य कार्या
तराभावात्॥ भावार्थकार्यत्वस्य नियोगनिमित्तान्विताभिधाननिमित्तत्वात्॥ स्वरूपेण भूतत्वात्॥ गु

यते ॥ कार्यबोधेयधानेष्टालिङ्गहर्षादयस्तथा ॥ सिद्धबोधेयवैवंशास्त्रत्वं हितशासनात् ॥ न तावत्कार्यबोधे एव मध्यम
 वृद्धवत्प्रवृत्तिलिङ्गेनावगंतुं शक्यो न सिद्धबोध इति नियमः ॥ भद्रपुत्रस्ते जात इति पुत्रपदां किं तपटवो सोपा
 यनार्पणपुरःसरमभिहितवतिवार्त्ताहारेतेन सह समागतस्य पाथस्य प्रतिपन्नपितृप्रमोदहेतुभूतपुत्रजन्म
 नः पितृमुखविकसनान्तदीयहर्षमनुमिन्वतो हर्षेण हर्षहेतु बोधकल्पयतो हर्षहेतुबोधे पुत्रस्ते जात
 इति वाक्यस्य जनकत्वशक्तिग्रहात्प्रयोगांतरेषु चावापोद्धाराभ्यां प्रतिपदं श त्ववगमात् ॥ एवं च सिद्ध
 र्थवाक्यस्याप्यर्थवत्ता ॥ पुत्रजन्मवाक्यादेव पितृहर्षोत्पादात् ॥ शास्त्रत्वं तु वेदांतानां हितब्रह्मबोधनादुपप
 न्नं ॥ न च ब्रह्मबोधो निःप्रयोजनः ॥ ब्रह्मसाक्षात्कारे परमानंत ब्रह्मास्ति व्यक्तेर्दुःखोच्छेदान्न ॥ मनसा देस्तु श्र
 वणादवगत्य र्थत्वादवगते श्रवणदृष्टफलत्वादवगत ब्रह्मणश्चापूर्वानुपयोगान्नोपास्ति विधिकल्पकत्वं ॥
 उपास्ति साध्यत्वे च मोक्षस्यानित्यत्वापत्तिरिति ॥ एकैकसूत्राणि च त्वार्यधिकरणानि गता ॥ नि ॥
 सप्तसूत्रं पंचमं पूर्वाधिकरणे पुत्रस्ते जात इत्यादौ संगतिग्रहणस्य रज्जुरियं नायं सर्प इत्यादौ प्रयो

93

जनस्य च दर्शनात् ॥ जेमिन्यादिवचनानां कर्माभिप्रायत्वात् सर्वज्ञे सर्वशक्ते ब्रह्मणि शास्त्रमेव प्रमाणं समन्व
 यादित्युक्तं ॥ न च ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तित्वं च ज्ञानस्य भावत्वाद्वितीयत्वोच्च ॥ तस्मादुपचारात्प्रधाना
 दिकमेव सर्वज्ञं सर्वशक्तिमतस्तत्रैव समन्वय इति प्राप्ते इदं सूत्रम् ॥ ॥ ईक्षतेर्नाशब्दम् ॥ ॥ न सां
 ख्यादिपरिकल्पितं प्रधानादिवेदांतेषु प्रतिपाद्यते ॥ कुतः अशब्दं ॥ हितत्वं कथं ईक्षते ॥ चेतनत्वश्रवणा
 दित्यर्थः ॥ तत्ते जे ईक्षतता आपरेक्षतेत्यादिवत्ते ईक्षतेत्यत्रापि उपचारादयमीक्षणाशब्दस्तजस्त्वादिवदिति
 प्राप्ते इदं सूत्रं ॥ ॥ गौणश्चेन्नात्मशब्दात् ॥ ॥ गुणयोगादुपचारात्प्रवृत्तौ गौणश्चेद्यदि प्रधानादीना
 मिति ब्रूषे ॥ तन्न ॥ कुतः आत्मशब्दात् ॥ आत्मेति शब्द आत्मशब्दस्तस्मात् ॥ तथा हि ॥ अनेन जीवेनात्मने
 ति देवताया आत्मशब्द इति ॥ नन्वात्मशब्दोप्ययं ममात्मा भद्रसेन इति वच्चेत न चेतनवाची ज्योतिः श
 ब्दो यथा क्रतुज्वलनवाचीत्यत आह ॥ ॥ तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् ॥ ॥ नेत्यनुवर्त्तते ॥ त्वदुक्तं न कु
 तः तस्मिन्प्रकृते सदाणिमादिगुणानिष्ठातादात्म्यबुद्धिर्यस्य सोयं तन्निष्ठः ॥ तस्य श्वेतकेतोस्तत्त्वम

सीतिवाक्यात्प्रतिबुद्धस्यचेतनस्यमोक्षोऽविद्यातत्कार्यनाशस्तस्यवेतोदेवचिरंयावन्नविमोक्षेऽथसंपत्स्य
इत्थपदेशः श्रुत्याकथनंतस्मात्॥ अरुंधतीदर्शनन्यायेनतानिष्ठतेत्यत आह॥ ॥ हेयत्वावचनाच्च॥ ॥
यद्ययमरुंधतीन्यायेनानात्मन्यात्मशब्दः स्यात्तदाहानयोग्यंहेयंतस्यभावोहेयत्वंनायमात्मेतिब्रू-
यान्नचतस्यवचनमभिधानं॥ तस्मान्नारुंधतीनयः॥ वकारस्त्वन्यदोषार्थः संयोगाविप्रयोगांताइति
न्यायेनावचनमित्यत आह॥ ॥ स्वाप्ययात्॥ ॥ एतदेवकारणंप्रकृत्ययत्रैतदित्युपक्रम्यस्वपि-
तिनामनिर्वचनंनस्वंध्यपीतोभवतीति॥ अस्मिन्नामत्मानिचेतनस्याप्ययोलयः स्वाप्ययः॥ तस्मात्कस्मिं-
श्चित्कल्पेप्रधानादिजगत्कारणंस्यादित्यत आह॥ ॥ गतिसामान्यात्॥ ॥ स्यादेवंयदिक्वचिद्देदांते-
षुतदप्यवगम्येतनत्ववगम्येतसर्वेष्वपिवेदांतेषुगतिरवगतिश्चेतनकारणात्तस्यैवसमानानांभावःसा-
मान्यंतस्मान्नतदुक्तं॥ नचस्तुचेतनंकारणंमाभूत्सर्वज्ञमित्यत आह॥ ॥ श्रुतत्वाच्च॥ ॥ श्रुतस्य

तेजतसाक्षादिति सिद्धेशब्दस्यव्युत्पत्त्यभावभावाभ्यां संशयः॥ शास्त्रप्रमाणकत्वमुक्तं ब्रह्मणस्तद्विशेषादि-
त्यतः॥ तत्रासिद्धवस्तुनिशब्दानामज्ञातसंगतित्वेनशास्त्रत्वेनार्थवत्तयामननादिप्रतीत्याचकार्यार्था-
द्वत्त्वनिश्चयः सिद्धवस्त्वप्रयोजनंनश्रोत्राप्रतिपिप्सितंनापिवक्त्राप्रतिपिपादयिषितंइतिनतत्र
वाक्यप्रयोगः॥ नचशब्दप्रयोगाविषयेव्युत्पत्तिग्रहो नचसिद्धस्यप्रवृत्तिनिवृत्त्यगोचरत्वात्तदवग-
मोमध्यवर्तवत्तत्वात्तेनानुमातुंशक्यते॥ अबुद्धावतदवगमंशब्दतज्जनकत्वशक्तिर्नशक्यग्रह-
तस्माच्छास्त्रत्वाच्चवेदांतानांनियोगपरत्वंप्रवर्तकवचनस्यशास्त्रत्वप्रसिद्धेः॥ वेदांतैः सिद्धब्रह्म-
प्रतिपादनेनचनप्रयोजनंमृग्यते॥ रज्जुरेखेत्यादिसिद्धबोधेनभयनिवृत्तिर्दृष्टेतिनोदाहरणं॥ यदि
चब्रह्मबोधमात्रान्मोक्षस्तर्हि श्रवणेनैवतत्सिद्धिर्मननादिविधिर्नैवस्यात्तस्माद्ब्रह्मलोपास्तिविधि-
परावेदांताविधेयोपास्तिविषयत्वेनब्रह्मगमयंतिमोक्षस्योपास्तिफलंविध्यवगम्यमितिप्राप्तेऽभिधी-

तस्मादेतद्ब्रह्म नामरूपमनंच जायत इति समामनांति ॥ यदीक्षित सर्वज्ञं जगदुपादानं तन्नेतनमचेतनं वेति ज्ञातृत्वा
 ज्ञातृत्वाभ्यां संशयः ॥ ज्ञानं हि चेतने स्वरूपत्वेन संभवति ज्ञानकर्तृत्वं च व्यापारवत् चेतन इति ॥ सर्वज्ञे जगत्कारणे
 समन्वयप्रदर्शनेन चेतनं तदित्यपक्षिस्तदाक्षिप्यते ॥ ज्ञानक्रियाशक्त्यभावाद्ब्रह्मणो परिणामिनः ॥ न सर्वश
 क्तिविज्ञाने प्रधाने त्वस्ति संभवः ॥ न तावद्वस्वरूपचेतन्येन ब्रह्मणः सर्वज्ञता जीवानामपि तदोपपत्तेः ॥ तस्मात्सर्ववि
 षयज्ञानपरिणामेन सर्वज्ञत्वं सर्वोपादानक्रियाशक्तियोगाच्च सर्वशक्तित्वं ॥ न च सर्वजननशक्तिः सर्वविज्ञा
 ने ब्रह्मणः संभवतः ॥ तस्य ज्ञानक्रियाशक्त्यभावात् ॥ ज्ञानक्रिययोः शक्ती ज्ञानक्रियाशक्ती तयोरभा
 वादित्यर्थः ॥ यस्य हि किंचिज्जननशक्तिः किंचिन्मात्रज्ञानशक्तिर्वान संभवति कुतस्तस्य सर्वजननशक्ति
 सर्वविषयज्ञाने भवता ॥ शक्तिद्वयाभावे हेतुरपरिणामित्वं कार्येनेये हि शक्ती कार्यं च ज्ञानक्रियेनास्य
 स्तोऽपरिणामित्वादित्यर्थः ॥ त्रिगुणेषु प्रधाने सत्त्वपरिणाम ज्ञानसंभवा जगत्परिणाम संभवाच्च सर्वज्ञ
 त्वसर्वशक्तित्वयोरस्ति संभव इति ॥ अथवा ब्रह्मणः कारणत्वे क्षित्तत्वे योरसंभवात्तत्ते जेक्षते त्यादिगोणे

१५

क्षणसंनिधेश्च प्रत्यासन्नसर्गत्वनियतकार्यकर्तृत्वाभ्यां प्रधानस्येक्षितत्वमुपचर्यत इति प्राप्तेऽभिधीयते ॥ दृश्यावच्छि
 न्नरूपेणानित्यादृष्टिमपीश्वरः ॥ करोतीति स सर्वज्ञो न प्रधानमचेतनं ॥ ऐक्षतेत्यत्र प्रकृत्यर्थस्तावद्ब्रह्मस्वरूपम
 स्तेव ॥ विषयावच्छिन्नचेतन्यं कादाचित्कमिति तत्प्रतिकर्तृत्वात् ॥ ब्रह्मणि प्रत्ययार्थोऽप्युपपन्नः ॥ न चाव्याकृत
 नामरूपावच्छिन्नचेतन्यस्य प्रलयसमयादारभ्य सत्त्वात्सृष्टिनियामकत्वमिति वाच्यं ॥ प्राणिकर्मविपाकावस
 रावच्छिन्नस्य तदुपपत्तेः ॥ न चैवमुपाध्यपेक्षं ज्ञातृत्वं न मुख्यमिति वाच्यं ॥ मुख्यस्यान्यस्याभावात् ॥ न तावदा
 त्मनः परिणामो गुणो वा ज्ञानं ज्ञातृत्वं तु तदाकारपरिणामित्वं तदाश्रयत्वं चेति युक्तं ॥ आत्मस्वप्रकाशत्वसम
 र्थनादेवोभयविधज्ञातृत्वस्याप्यसंभवात् ॥ तस्माद्वापारवत्त्वाबुद्धेर्ज्ञेयतारोपेण वा बुद्ध्यावच्छिन्नचेतस्यैव
 प्रतिबिंबितत्वेन बुद्धिरुत व्यापारारोपेण चात्मनो ज्ञातृत्वं भवद्विरप्यभ्युपेयं ॥ अतः सर्वत्र वास्तवं ज्ञातृत्वमिति
 ब्रह्मण्योपाधिकं ज्ञातृत्वस्य नो गौणत्वं ॥ न च गौणे क्षणप्रायपाठादौ गौणत्वं संशये प्रायपाठस्य निश्चायक
 त्वादिरुच्यमुच्यते ॥ मुख्यस्येव निश्चयात् ॥ न च सत्त्वपरिणाम एव ज्ञानं तत्कर्तृत्वं च ज्ञातृत्वं मुख्यमस्ति प्र

धानस्येतियुक्तं॥ सत्त्वस्य उक्तेन ज्ञातृत्वानुपपत्तौ तत्परिणामस्यापि ज्ञानत्वानुपपत्तिः॥ स्वकस्य सत्त्वस्य ज्ञानप्रतिबिंब
धारित्वमेव च न ज्ञातृत्वं॥ सत्त्वप्रधानानामिन्द्रियाणां ज्ञातृत्वाभावात्॥ ज्ञातृत्वस्य चेतनधर्मत्वप्रसिद्धेः॥ तस्माद्ब्रह्मे
व सर्वज्ञमीक्षितनप्रधानं॥ तस्य चापरिणामिनोपि श्रुक्तिवज्जगद्विवर्त्ताधिष्ठानत्वेन सर्वशक्तित्वमप्युपपन्नं॥ न
च प्रधानं परमाणवो वा जगदुपादानं ईक्षितात्पादानातिरिक्त ईश्वर इति युक्तं॥ तदेक्षतबहुस्यामिति ईक्षितु
रेव कार्याभेदप्रतीतेरुपादानत्वनिश्चयादिति॥ अष्टसूत्रं पञ्च॥ पूर्वाधिकरणेऽप्येजसोर्गौणो ईक्षणे तत्प्राये पठि
तस्यापि ब्रह्मणो मुख्यमीक्षणमुक्तमात्मशब्दादिभ्यः अत्र तु मयटो विकारैः प्राचुर्ये च तुल्यत्वात्प्रायदृष्ट्या वि
कारार्थं तैवेत्यानंदमयोजीवः प्रकृदाहरणेनाक्षिप्य प्रथममेकदेशिनां मतेन समाधानं ब्रूमः॥ ॥ आनंद
मयो भ्यासात्॥ ॥ अन्येतरात्माऽनंदमय इत्यत्रानंदमयः परमात्मा कुतः॥ तं प्रकृत्येव देष आकाश
आनंदो न स्यादित्यादिना बहुकृत्वोभिधानमभ्यासस्तस्मात्॥ ॥ विकारशब्दानेति चेन्न प्राचुर्यात्॥
विकारवादी मयट्शब्दो विकारशब्दस्तस्मान्नानंदमयः परमात्मेति चेत्॥ एवं यदि तन्न॥ प्राचुर्यात्॥ तत्प्र

भावः श्रुतत्वं तस्मात्सर्वज्ञकारणात्त्वस्य साक्षाद्देहेनोक्तत्वादित्यर्थः॥ चकारस्त्वरचनानुपपत्त्यादिकं समुच्चि
नोति॥ अत्र शब्दस्य गौणमुख्यप्रत्यययोर्मिथ्यार्थप्रत्यययुक्तो बुद्धिलाघवादितिन्यायेन श्रुत्यात्मसर्वज्ञा
दिशब्दानां जगत्कारणाविषयोणामनुमानादिप्रमाणांतरानुसारेण प्रधानादौ गौणीवृत्तिमपवाध्य मुख्य
र्थोपादनेन चेतने ब्रह्मण्येव जगत्कारणे समन्वयेन प्रधानादावित्युक्तं॥ पुनस्तत्सिद्ध्यर्थं प्रकृतिप्रत्ययार्थयो
र्विरोधे प्रत्ययार्थस्य सापेक्षस्यैव परित्यागेन निरपेक्षप्रकृत्यर्थोपादानं युक्तं॥ प्रत्ययलाघवादितिन्यायेन तदे
क्षतयः सर्वज्ञ इत्यादिकमुपचरिष्ये कर्तृप्रत्ययमुपादाय चित्तवृत्तिविशेषितस्योपलक्षितस्य चाभावसिद्धे
तन्यप्रकाशस्य जानाति धात्वर्थत्वेन चित्प्रकाशब्रह्मसर्वज्ञादिशब्दैर्दर्शितमित्युक्तं॥ अथवा धात्वर्थोऽत्र यत्
मेव तिङ्प्रत्ययार्थो न तन्निवर्त्तकत्वं॥ सविता प्रकाश इत्यादिदर्शनादितिन्यायेन जानात्यर्थचित्प्रकाश
श्रयं ब्रह्मकारणमिति दर्शितम्॥ चित्तवृत्तेर्जडत्वेनार्थप्रकाशज्ञानत्वाभावात्॥ सदेव सोम्येदमग्र आसीदे
कमेवाद्दितीयंतदेक्षतबहुस्यां प्रजायंयेति तत्तेजो सृजतेति॥ तथायः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयंतपः॥

नस्य च तद्योगं शास्त्रिणाः ॥ अस्मिन् प्रकरणे कारणेऽस्य चेतनस्य तेन योगस्तद्योगस्तदात्म्यं शास्त्र्युपदिशति शास्त्रं यदा
 धेवेष इत्यादिना ॥ चकार परिहार समुच्चये ॥ अथ वा पुच्छशब्दस्य लोको गूले रूढस्य वयवोऽप्यधारे चलाक्षणिकत्वस्य तु
 त्यत्वेऽवयवप्राये पाठाद्ब्रह्मपुच्छमित्यत्रापि ब्रह्मानन्दमयस्यावयव इति प्रत्यक्षादहरणेनाक्षिप्य समाधत्ते सिद्धांतेन ॥
 आनन्दमयो भ्यासात् ॥ अन्योऽन्तरात्मानन्दमय इत्यत्र ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेति प्रधानमेव ब्रह्म ॥ कुतः ॥ असन्नेवेसादि
 ना ब्रह्मणो भ्यासात् ॥ विकारशब्दानेति चेन्न प्राचुर्यात् ॥ विकारोऽवयवः पुच्छं तस्य शब्दस्तस्मान्न प्रधानमिति चेत्
 एवं यदित्यत्र ॥ प्राचुर्यात् ॥ विकारप्रायपाठात् ॥ विकारशब्दान् ब्रह्मणः स्वप्राधान्यं निवर्तयतीत्यर्थः ॥ तद्वत्तु व्यपदे
 शाच्च ॥ तस्यानन्दमयादेर्न गतो हेतुः कारणभावप्रधानो निर्देशः ॥ तेन तत्त्वव्यपदेशः श्रुत्याभिधानं तस्मात् ॥ शेषे
 ध्यानं दमयस्थानेषु ब्रह्मस्वप्रधानमिति पठित्वा पूर्ववद्धारय्यातव्यं ॥ अत्रैकस्मिन्वाक्ये प्रथमचरमश्रुतशब्दयोः प
 रस्परविरुद्धार्थत्वे तात्पर्यं चतुल्ये प्रथमश्रुतानुसारेण चरमं नेतव्यं ॥ प्रथमश्रुतस्यासंज्ञात् विरोधितयामुख्या
 र्थबुद्धिहेतुत्वाच्चरमश्रुतस्योत्पत्तिसमये वा व्यमानत्वादिति न्यायेन पुच्छशब्दानुसारेण कृत्स्नवाक्यस्यानन्दमयो

१७

पासनाशेषत्वं बाधित्वा स्वप्रधानमात्रवर्णिकं ब्रह्माभिधायि ब्रह्मशब्दानुसारेण पुच्छशब्दमुपचरितार्थमादाया
 नन्दमयवाक्यं पुच्छब्रह्मपरं न स्वप्रधानपरमित्युक्तं ॥ पुनस्तात्सिद्ध्यर्थमेकस्या अपिश्रुतेः श्रुतिलिङ्गप्रकरणानि
 च बलवन्तीति न्यायेन मयदेति सूत्रेण मयदो विकारेऽपिश्रुतत्वादिकारप्रकरणात् ॥ उत्पद्यमाना प्रियाद्यवयवैरूप्य
 माणावयवविन आनन्दमयस्य मयदो विकारार्थत्वे लिङ्गत्वादिति श्रुतिलिङ्गप्रकरणेर्मयदः प्राचुर्यार्थत्वं निराकृ
 तं ॥ अत्रेदमुत्तरं सकलशास्त्रार्थन्यायावगत्यर्थमुच्यते ॥ श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमारब्धानां समवाये पा
 रदोर्बल्यमर्थविप्रकर्षात् ॥ श्रुतिः पदालंरनिरपेक्षः शब्दः ॥ श्रुतसर्वमर्थमर्थोत्तरेणाविना भावलक्षणं लिङ्गं ॥ तच्च श्रुति
 मपेक्षते अर्थनिर्णयेऽनेकपदसामर्थ्यवाक्यं ॥ तच्च श्रुत्यभिहितं श्रुतसामर्थ्यं प्राप्तं चार्थमपेक्ष्य मुख्यलक्षणाभ्यां
 विशिष्टसंबन्धं प्रतिपादयतीति ॥ द्वयमपेक्षते ॥ अन्यतराकांक्षयतरेतराकांक्षया वा वाक्यद्वयसामर्थ्यमार
 भ्याधीतविषयं प्रकरणी ॥ तच्च वाक्यद्वयसामर्थ्यं श्रुतार्थं श्रुतसामर्थ्यं प्राप्तमनेकपदसामर्थ्यं प्रमितं पदेष्वपि
 महावाक्यार्थं प्रतिपादयति ॥ क्रमसंनिविष्टानां क्रमसंनिविष्टैर्यथाक्रमसंबन्धः स्थानं ॥ तच्च वाक्यद्वयसामर्थ्यं

क्रमद्वयप्रतिपादकमेपेक्षासंबंधप्रतिपादनेवाक्यांतरप्रतिपन्नेनार्थेनसंबंधनिमित्तसंज्ञासामर्थ्यसमारव्या॥तच्च
पूर्वसर्वमपेक्षते एताविप्रमाणानियथासंभवमुत्तरेषूदाहरणेष्ववगंतव्यानि॥नचैतेषांश्रुत्यादीनांप्रत्यक्षादि
वत्स्वसत्तयेवप्रामाण्यमिष्यते॥आगमभेदेत्वादागमप्रामाण्यस्यतात्पर्याधीनत्वात्॥अतः पूर्वस्मादपिप्रमा
णादुत्तरं फलादिसंबंधितयातात्पर्यवच्चेदुत्तरेणतात्पर्यवतापूर्वमपितोत्तर्यहीनंवाध्यतइतितत्रतत्रावगंतव्यं॥
नचैहब्रह्मलिंगानामर्थवादलिंगवन्त्यायांतरसव्यपेक्षत्वं॥सर्वत्रब्रह्मणःप्रतिपिपादयिषितत्वात्तल्लिंगानांतात्पर्यव
त्वात्स्वातंत्र्येणप्रामाण्यस्योपपत्तेः॥अर्थवादगतानांतुतात्पर्यहीनत्वान्यायांतरसापेक्षत्वमिति विशेषः॥तैत्तिरीय
केन्रमयंप्राणमयंमनोमयंविज्ञानमयंचानुक्रम्यान्नायते॥तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयादन्योतरआत्मानंदमय
इति॥अत्रैकदेशिमतेनाधिकरणंपठ्यते॥तत्रानंदमयो जीवउत ब्रह्मेतिमयदोविकारप्राचुर्ययोःसाधारण
त्वात्संशयः॥तत्रगोणप्रवाहपातेपियुज्यतेमुख्यमीक्षणं॥मुख्यत्वेतूभयोस्तुल्येप्रायदृष्टिर्विशेषिका॥अवा
दिनेतेक्षणप्रवाहपातेपिजगत्कारणंक्षणंमुख्यमिति युज्यते॥मुख्यसंभवेगोणस्यानवकाशत्वात्॥अतस्त

कृतवचनेमयडितिसत्रात्प्राचुर्यार्थताप्यवगम्यते॥ततश्चानंदविकारो नानंदमयः किंत्वानंदप्रबुरइत्यर्थः॥मयटउभयत्र
साधारण्येप्राचुर्येवायमित्यत्रकोहेतुरित्यतआह॥॥तद्धेतुव्यपदेशाच्च॥॥तस्यहेतुःकारणंतस्या॥एषहेवानं
दयतीतिश्रुत्याव्यपदेशोभिधानंतस्मात्॥चकारआनंदमयस्यकारणत्वश्रवणमाह॥तनुजीवोवाप्रधानंवानंदमयः
आनंदस्यकारणमास्त्वित्यतआह॥मांत्रवर्णिकमेवगीयते॥मांत्रवर्णप्रतिपाद्यंमांत्रवर्णिकंसत्यज्ञानादिरूपंगुहां
प्रविष्टंयत्तदेवानंदमयशब्देनगीयतेचकारोदृषणांतरसमुच्चयार्थः॥अस्तूपक्रमादिनाजीवएवेत्यतआह॥॥
नतरोनुपपत्तेः॥॥इतरोजीवइहनग्राह्यः॥कुतःइदंसर्वमसृजतेत्याद्यनुपपत्तेः॥नउपपत्तिरनुपपत्तिस्तस्याः॥न
चस्त्विदंसंकुचितमित्यतआह॥॥भेदव्यपदेशाच्च॥॥भेदोलब्धलब्धव्यभावः॥संरक्षेवायंलब्धवानंदीभवती
त्यादिश्रुत्यातस्यव्यपदेशस्तस्मात्॥चकारःसंकोचानुपपत्त्यर्थः॥प्रकरणादिकमपिप्रधानस्यैवास्त्वित्यतआ
ह॥॥कामाच्चनानुमानापेक्षा॥॥सोकामयतेतिश्रुत्यायोभिहितः॥कातस्तस्माच्चेतनएवानुमीयतइत्यनु
मानंप्रधानंतस्यानपेक्षाऽप्रसंगइतियावत्॥चकारःपूर्ववत्॥नचस्त्वपचरितःकामइत्यतआह॥॥अस्मि

तप्रियादियुक्तजीवात्मनावस्था नमिति प्रात्ये ॥ उच्यते ॥ अत्रानंदमयोऽभ्यासात्प्रतिपाद्यः प्रतीयते ॥ प्रत्यक्षस्य न जीवस्य
वेदांतैः प्रतिपादना ॥ अस्य स्यते हि यदेष्ट आकाशात् आनंदो न स्यादेष्टेवानंदयति सैषानन्दस्य मीमांसाभवतीत्यादि नया
यंपुच्छब्रह्मणोऽभ्यास इति युक्तं तस्यावयवत्वेनांगत्वात् प्रधानत्वाच्चानंदमयस्यानंदमयवाक्येन प्रतिपादनात् तथा
च तं प्रक्रम्यानंदं प्रातिपदिकाभ्यासस्तस्यैव यथा ज्योतिर्योमं प्रकृत्यवसंतेव संते ज्योतिषायजेतेति ज्योतिः पदेन ज्यो
तिर्योमाभ्यासस्तद्वत्तात्पर्यं न च विकाराणां सन्निधि फटितत्वादयमपि विकार इति प्रत्यक्षं ॥ तेषामेतत्प्रतिप
त्यंगत्वेन तत्संनिधेरन्यथा सिद्धत्वेन प्रधानस्यांगानुरोधेन विकारत्वा नुपपत्तेः ॥ न चायमप्येतदभ्यंतरस्य कस्यचित्प्रतिपत्त्यु
पायः एतस्मादंतरस्याश्रुतत्वात् ॥ बलवत्युक्तेऽपि देवदत्ते सिंहादेस्ततोतिबलत्वं मानांतरसिद्धं इति देवदत्तबलवत्त्वमापे
क्षिकं ॥ आनंदमयादांतरं तु नास्ति ॥ प्रमाणांतरं ॥ न च श्रुतिरिति विशेषः ॥ एवं च सर्वोत्तरत्वलिङ्गाद्विकारसंनिधेर्वाधान्य
था सिद्धी उक्ते ॥ प्रियादिमत्त्वशारीरत्वेनोपाधिके ॥ तस्माद्ब्रह्मेवानंदमय इति ॥ स्वमतेनाधिकरणं वर्ण्यते ॥ आनंदमयोभ्या

१९

सात् ॥ ब्रह्म किमानंदमयस्यावयव उत स्वप्रधानमिति पुच्छब्रह्मशब्दाभ्यासं शायः ॥ पूर्वत्र मुख्येक्षणाद्ब्रह्म निर्णयेन मौणे क्षणप्रा
यपाठो वाधितः इह तु पुच्छशब्दस्य लंगूले नूठस्यावयवमात्रपरत्वे आधारमात्रपरत्वेन तुल्ये लक्षणिकत्वेन सत्यवयवप्रायपाठस्त
मसिद्ध्या हतं ब्रह्मानंदमयावयव इति संगतिः ॥ न च पुच्छशब्दस्याधारमात्रपरत्वेऽप्यस्ति ब्रह्मशब्दस्य समसिद्ध्या हार इति युक्तं ॥
विशेष्यानंदमयं प्रत्यंगत्वेन ब्रह्मणो वयवत्वप्रतीतेस्तत्रैकदेशिमतसिद्धांतरूपपूर्वपक्षे प्रात्ये सिद्धांतः सर्वोत्तरत्वमानंदमय
स्यासिद्धमत्र हि ॥ तस्मादप्यंतरं ब्रह्म पुच्छमिति श्रुतिः यत्त्ववयवत्वेन ब्रह्म समर्प्यते न च प्रधानत्वेनेति तत्र ब्रह्म ॥ न तावदवयव्या
नंदमयो वाक्यात् प्रधानो वगतस्तस्य तु ब्रह्मावयवौगमिति युक्तं ॥ ब्रह्म श्रुतेर्बलीयत्वात् ॥ अपि च ॥ प्रायपाठपरित्यागो मुख्यत्रित
यलं धनं ॥ पूर्वस्मिन्नुत्तरे पक्षे प्रायपाठस्य बंधनं ॥ आनंदमये हि ब्रह्मण्यश्रीयमाणे मयदो विकारप्रायपाठः परित्यक्तः स्यात् ॥ म
याद्विकारे मुख्यो नाविकारो ब्रह्मणि ॥ न च प्राप्सुर्यार्थत्वे दुःखाल्पस्यापि प्रसंगात् ॥ न च प्रचुरप्रकाशः सवितेत्युक्ते यथा सत
मसानुवर्तिर्न प्रतीयते एवमिहेति वाच्यं ॥ तत्रापि शब्दबलादि रोध्यनुवर्ति प्रतीतेः प्रमाणांतरं देखात्तु तदभावावगमे

प्राचुर्यमल्पत्वनिवृत्तिपरं कल्पते तस्मान्मयः र्थस्य मुख्यस्य त्यागः एवमानं दाभ्यां सोप्या नं दे मुख्यस्य ज्यते ॥ ब्रह्मशाब्देऽपि
 निर्विकारे ब्रह्मणि मुख्यो लंघितः स्यात् ॥ एवं पूर्वपक्षे प्रायपाठपरित्यागो मुख्यत्रितयलंघनं न स्यात् ॥ सिद्धांते तु पुष्ट्या ब्रह्मस्यावय
 वप्रायपाठमात्रं बाध्यते ॥ तत्र तुल्यं विकारप्रायपाठबाधेन अनुगृह्यते मुख्यत्रितयं ॥ तस्मात्सिद्धं तु प्रधानं ब्रह्मेति ॥ द्विस
 त्रंसत्यमे ॥ पूर्वाधिकरणे मयद्यो विकारे आनंदस्यानंदमात्रे ब्रह्मणो देशकालवस्त्वपरिधिनेवस्तु निमुख्यार्थत्वं न पुनः प्राप्नु
 र्थानंदमयावयवेऽतः प्रायपाठो बाधितः एवमिहापि मर्यादाधाररूपाणां अवणात् जीव एव प्रात्यैश्वर्यविशिष्टः कश्चित्स्या
 दित्यत आह ॥ अंतस्तद्धर्मोपदेशात् ॥ अथ य एषोतरादित्ये हिरण्यमयः पुरुष इत्यत्र यो हिरण्यमयः पुरुषः स परमेश्वरः कु
 तः तद्धर्मोपदेशात् ॥ तस्य धर्मास्तद्धर्मा अपहतपाप्मत्वादयस्तेषामुदेति ह वै सर्वेभ्यः पाप्मभ्यो य एव वेदेत्यादिश्रुत्योपदे
 शाभिधानंतस्मात् ॥ नन्वादित्यादिभ्यो नान्य ईश्वर इत्यत आह ॥ अद्वयपदेशाच्चाह ॥ अस्ति देवतादिभ्यो न्य ईश्वरः कुतः
 यत्रादित्येति छत्रित्यादिना धाराधेयभेदस्य व्यपदेशात् ॥ चकारुक्तं व्यावर्त्यर्थः अत्र प्रथमश्रुतादपि लिंगादिविवक्षि

२०

त्रसंशयानुदये प्रायपाठोऽकिंचित्करः इह तु मयद्यो विकारप्राचुर्ययोरुभयोर्मुख्यत्वे साति विकारार्थग्रहणेऽभिमयादिविकारप्रा
 यदृष्टिः प्राचुर्यार्थत्वाद्वावर्तिका ॥ एवं च पूर्वाधिकरणसिद्धांताभावेन पूर्वपक्षोक्त्यानात् प्रत्युदाहरणलक्षणासंगतिः ॥ ननु युक्त
 मभिविकारे देहे मयद्यो विकारार्थत्वं प्राणमया देस्तु प्राणादिमात्रत्वेन प्राणादिविकारत्वाभावाभावाभाविकारप्रायदृष्टिरिति स्वाधिक
 एवमयदिति ॥ तन्न ॥ प्राणायुपाध्यवदिभस्यात्मनः प्राणादिविकारत्वादनात्मकदेहावधिभ्यात्मनश्चाभिमयत्वात् ॥ सवा
 एषपुत्रो भ्ररसमय इति प्रकृतात्मानं परामृश्य तस्याभ्ररसमयत्वाभिधानात् ॥ सत्यां च गतौ प्राणमयादौ मयटः स्वाधिक
 त्वायोगात् ॥ नवसर्वीतरत्वाल्लिंगादिकारसन्निधिबाध इति युक्तं ॥ तस्याश्रुतत्वात् ॥ नवानंदमया दध्यंतरवस्त्वनुपदे
 शादर्थदयमेव सर्वतर इति सांप्रतं ॥ विज्ञानमयान्तकोशापेक्षयान्तरत्वेऽवगते सत्यानंदमया दांतरस्यानिवारणात् ॥
 बलवान्देवदत्तो यो यज्ञदत्तादी असह्यवर्त्तते इत्युक्ते यज्ञदत्ताद्यापेक्षमेवादेव दत्तस्य बलवत्त्वमवगम्यते न तु सिंहशादी
 लादी अत्यपि ॥ त्रियाद्यवयवत्वोल्लिङ्गाच्छरीरश्रुतेश्च जीव एवानंदमय इति तदुपासिपरं वाक्यं ॥ फलं च दुस्वरहि

वदेवत्वेन कर्मनधिकारात् सर्वपापप्रभ्य उदय उद्गमने श्रुति तेन तस्य भ्रूकसा मन्त्रगेष्ट्या वित्यादिसर्वात्म्यनिर्देशाश्चोपपन्ना विप्रतिप्रायेः। अथ
 ते॥ सर्वात्म्यसर्वदुरितविरहाभ्यामिहोच्यते॥ ब्रह्मे वा व्यभिचारिभ्यां सर्वहेतुविकारवत्॥ अगाद्यात्मत्वेन सर्वात्मत्वं कारणस्य ब्रह्मणः कार्यो
 भेदाद्युच्यते॥ जीवस्य तु जगत्कारणत्वं॥ सर्वेभ्यः पापप्रभ्य उदित इति सर्वपापविरहः परमेश्वरस्य युक्तः अपहृतपापमेत्यादौ तस्यैव तदवग
 तेर्न जीवस्यादिस्य तस्य देवशरीरे पापानधिकारे पिश्रुनादिभवपरंपरोपाजितपापनां प्रसुप्तानां संशयात्॥ एवमनमन्यथा सिद्ध
 सर्वपापविरहसर्वात्मत्वाभ्यां बहून्पि रूपकत्वादीनि नेतव्यानि॥ तत्र रूपवत्त्वमीश्वरस्य परानुग्रहार्थं कार्यनिर्माणे न कार्यस्य श
 रीरस्य कारणभेदाच्च घटते॥ एवं मर्यादाधारभेदावपि कार्यगतौ कार्यस्य कारणभेदादीश्वरस्योपासनार्थं निर्दिष्टे तस्मादीश्व
 र एव हिरण्यमयः पुरुष इति॥ एकस्त्वमष्टमं॥ पूर्वाधिकरणेनानन्यथा सिद्धलिंगवशादन्यथा सिद्धरूपवत्त्वादिनीतं॥ अत्राकाश
 शब्दश्रुत्या नूढया सर्वभूतोद्गमादेर्लिङ्गस्य संकोच इति प्रत्युदाहरणेनाक्षिप्य समाधत्ते॥॥ आकाशस्तुल्लिङ्गात्॥ आकाश इ
 ति होवाचेत्याकाशशब्दः परमात्मा॥ कुतः॥ तस्य परमात्मनो लिङ्गं सर्वभूतोत्पत्त्यादितस्मात्॥ अत्र प्रथमश्रुताया अपिश्रुते

२९

श्वरमश्रुतमुपि प्रतिपिपादयिषितं लिङ्गतात्पर्याद्वलीयोजिरधीतेनुवाकमित्यत्र दर्शनादिति न्यायेन समस्तजगत्प्रकृतित्वावधार
 णाभ्यामुपबृंहितमन्त्रवत्त्वदोषपरिहारेण प्रतिपिपादयिषितं स एवो नेतरति श्रुतमानं तस्य सामर्थ्यादिविनाभावादाकाशश्रुति
 मपोया ब्रह्माकाशशब्दार्थतया समर्पयतीत्युक्तं॥ तस्मिन् अर्थे च भूतशब्दस्य प्राणिनिकाये महाभूतेरूढस्यान्यतरोपादाने कारण
 रून्यस्य वाक्यार्थानिर्णयकत्वे प्राप्ते वाक्यविचरणन्यायेन भवेतीति भूतानीति रत्यंतरमाश्रित्य कार्यमात्रपरत्वमुक्तं॥ अ
 स्थलोकस्य कागतिरित्याकाश इति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि आकाशादेव समुत्पद्यन्ते आकाशं प्राप्स्यन्त्यं त्याकाशो
 ह्येवैषो न्यायानाकाशः परायणं स एष परोवरीयानुद्दिष्टः स एवो नेतर इत्यत्र संशयः॥ किमाकाशशब्देन ब्रह्माभिधीयते उत भू
 ताकाशमिति॥ भूताकाश आकाशशब्दस्य नूढत्वाद्ब्रह्मण्येवेति नूढप्रयोगदर्शनात्॥ पूर्वज्ञानेन्यथा सिद्धलिंगादन्य
 था सिद्धरूपवत्त्वादिलिङ्गे नीतं॥ इयंतु श्रुतिर्लिङ्गान्तान्यथं यित्येति प्रत्युदाहरणसंगतिः॥ तथा हि॥ प्रथमत्वात्प्रधानत्वाद्
 र्शनीयत्वं॥ पूर्वज्ञानेन्यथा सिद्धाकाशमुख्यमेव नः तदानुगुण्येनान्यानि व्याख्यानीति निश्चयः अस्य लोकस्य कागतिरिति प्रश्नो

नरे आकाश इति हो वा चेत्पाकाशस्य गतिश्चाव वाचा कारणत्वेन प्रतिपाद्यतया प्राधान्यात् सर्वकारणत्वादेस्तद्विशेषत्वेन गुणत्वा
 त्वप्रमत्वेनाज्ञातविरोधित्वाच्चाकाशस्य परत्वाच्चेतरस्य तदनुसारेण चाख्यादिकरणे आकाशेनेतव्यत्वात् भूताकाशमुद्गीर्णसं
 पाद्योपास्यमिति प्राप्तेष्विधीयते॥ सामानाधिकरण्येन प्रश्रुतत्वाति वाक्ययोः॥ पौर्वापर्यपरा मन्त्रास्त्रिधानत्वे विगोणता॥ नता
 चदाकाशस्य प्रथमश्रुतत्वं॥ अस्य लोकस्य कागतिरिति हि सर्वज्ञगत्कारणस्य पूर्वेष्टत्वात्॥ आकाशस्य लोकमध्यपातित्वे
 न सर्वकार्यकारणत्वानुपपत्तेः॥ नवास्वलोकस्येति पृथिवीलोकमानुक्तमिति वाच्यं॥ तत्कारणमात्रं निरूपयितुं पृथक्तः प्र
 वाहणस्य स्वपक्षेऽप्यंतवत्त्वसाम्यादंतवद्वैकिल्ये शालावत्यसामेति परपक्षे न वत्त्वप्रसंजनानुपपत्तेः॥ एवं संपुत्तरेणा
 काशाच्चावेन ब्रह्मेवाभिधानीयं॥ तदेवं प्रश्ने ब्रह्मेव प्रसक्तं उत्तरे च तदेव वक्तव्यं॥ प्रश्नप्रतिबन्धनयोरेकमाध्यानि॥ नवो
 चरे दूढटिबलेन भूताकाशप्रतीतेस्तद्वशात्प्रश्नोनेतव्य इति युक्तं॥ प्रश्नस्य पूर्वत्वेनाज्ञातविरोधित्वात्॥ तदुक्तं॥ पौर्वा
 पर्यपरा मन्त्रादिति॥ पूर्वपरत्वेनानुसंधानादित्यर्थः नवाकाशस्य प्राधान्यं॥ सर्वकारणस्य पृष्टस्येव प्रधानत्वात् आका

२२

ताश्चरमश्रुतमपि प्रयोजनवत्सिं गं वलीयसात्पर्याधीनत्वात्वाथमस्येति न्यायेन॥ प्रयोजनवत्सर्वपापप्रोदयस्य ब्रह्मविना
 श्चावलिंगस्यानुसारेण सामान्यप्रवृत्तां कर्मनिमित्तशरीरग्रहणश्रुतिमीश्वरविषयेऽपवाधकर्मभावेपि रूपवत्त्वं ब्रह्म परत
 यानीतं॥ इदमात्मनो यते॥ य एषोतरादित्ये हिरण्यमयः पुरुषो दृश्यते हिरण्यमयं हिरण्यकेशा आप्रणखात्सर्व एव सुवर्णस्तस्य
 शाकण्या संपुंडरीकमेव मुखिणी तस्योदिति नाम स एष सर्वेश्वरः पाप्मभ्य उदित उदेति ह वै सर्वेश्वरः पाप्मभ्यो य एव वेदेत्यधिदे
 वतमथा ध्यात्वा य एषोतरादिति पुरुषो दृश्यत इत्यादि॥ तत्र किं हिरण्यमयः पुरुष आदित्यदेवता उत सर्वेश्वर इति॥ रूपवत्त्वादेः
 सर्वपापविरहसर्वात्मत्वाभ्यां न संशयः॥ पूर्वत्र मुख्यवद्ब्रह्ममाणवशाद्ब्रह्मस्य प्रधानमित्युक्तं॥ एकी तापि रूपवत्त्वादिवहु प्रमाणानु
 सारेण सार्वत्रिक्यसर्वपापविरहलिंगेनात्मा संसारी हिरण्यमयो व्याख्येयः॥ तथा हि॥ मर्यादाधाररूपाणि संसारिणि परे न तु॥ तस्मादुपास्यः
 संसारी कर्मी न धिक्कृतो रविः॥ हिरण्यमयश्च त्वादित्यपञ्चवृणात् य एषोतर आदित्ये य एषोतरादिति वाधारभेदश्रवणादमुष्मा
 खां चोकास्तेषां चेष्टे देवकामानां च ये चैतस्मादवी चो लोकास्तेषां चेष्टे मनुष्यकामानां चेत्येभ्य मर्यादाश्रुते श्रसंसार्यादित्य उपास्य सास्य

तिसंशयः हिरण्यमयः वाक्मे नून्यथा सिद्धबललिंगानुसारेण रूपवत्त्वादिनिर्णीतः। प्राणश्रुतिर्लिङ्गान्यथायित्येति पूर्ववदेव संगतिः। अथवानेत
 वस्तुपरत्वादिपुनः प्रसंगपरस्वाकाशवाक्ये ब्रह्मपरं श्रुतं ब्रह्मासाधारणधर्मपरोपक्रमोपसंहारादिति संगतिः। अथवानेत कारावा
 क्यानंतर्यामिणवाक्यस्य तिसंगतयः तत्र प्रथमत्वादिभिः पूर्वपक्षः कतमासादेव तन्निवेतनवचनदेवाताशब्दात्वात् प्रागेव प्रश्नोपक्रमात् प्राणश्रुति
 प्राथम्यसिद्धः प्राण इति हो वाचे कृत्युत्तरस्य प्रश्ने न समानविषयत्वात् पूर्वप्रतीतप्रश्नानुसारेण स्वरूपश्रुतिवचनस्य नेत
 व्यत्वात् पृष्टदेवतायाश्चेतनाया एव प्रधानत्वात् सर्वभूतसंवेशनोद्गमनलिंगाच्च ब्रह्मेवात्र प्राणशब्दमिति पूर्ववदेव सिद्धांतः
 तर्हि तन्नेवैतद्वैतार्थम्। तत्रायतः अथैश्वर्येकगम्यहि श्रुतिमेवाद्रियामहे। मानांतरावगम्येतुत दशात्तद्व्यवस्थितिः आ
 काशवाक्ये हि ब्रह्मणो वा सर्वभूतकारणत्वं न भवेत् सो वा वा स्वादिकारणत्वेन मानांतरेणावगम्येत्तद्व्यवस्थितिः। पौर्णपर्ययपथालो
 चनायामान्नायोपत्रसमंजसः सतदर्थो नेतारः इह भूतसंवेशनोद्गमने प्राणं प्रतिश्रूयमाणो किं ब्रह्म प्रतिश्रूयते किं वा।

२३

वायुविकारप्रतीतिविषये यदवैपुषः स्वपिति प्राणं तर्हि वागप्येतीत्यादिकायाः सुषुप्तिरसमेये जाग्रत्समेये च स
 वभूतसारेन्द्रियोपलक्षितसर्वभूतानां प्राणलयादयश्च प्रतिपादिकायामानांतरसंवादलक्षणवत्ताया बलात् सर्वाणि
 हवेति वाक्यमपि वायुविकारे सर्वभूतत्वेन तिलयपरमित्याधिकारात् कात्र निवस्यते। पुंवाक्यस्य वलीयस्त्वमानांतरसमा
 गमात्। अपौरुषेयवाक्ये तु संगतिः किं करिष्यति। संवादश्च प्राण इन्द्रियमात्रलयस्य दृश्यते न सर्वभूतानां। तेन यदा
 वा इति वाक्यमिन्द्रियमात्रस्य प्राणलयावति न तद्वलान्सर्वाणि। तर्हि वाक्यव्यवस्था किं वा यदा वा इति संवर्गविद्या
 यां श्रूयते क्वः सर्वाणीत्येतदुद्गीचेनानुसारे क्वाक्यता। चतुःस्तनदशमं। पूर्वाधिकरणेन त्रिंशदाकाशप्राणश्रुतौ
 लपरत्वमुक्तं। नात्र ज्योतिर्वैक्यतदस्तीति रूढमेवाज्योतिरिति प्रसूदाहरणेन ज्योतिर्लिङ्गं। अथवा इति दृष्टांत
 नेवास्ति स माधने॥ ॥ ज्योतिश्चरणाभिधानात्॥ ॥ अथ यदतः परोदिवो ज्योतिरिति ज्योतिः शब्दो ब्रह्मेव कुलः
 चरणाभिधानात्। पूर्वस्मिन् गायत्रीवाक्ये पादोऽस्येत्यादिना चरणानां पदानामुक्तत्वात्। छंदोभिधानात् तन्निवेन
 तथा चेतोपनिगदन्तथा हि दर्शनं। पूर्वस्मिन् वाक्ये गायत्रीवाक्ये दसर्वमित्यादिना गायत्र्याख्यस्पष्टदसोभिधाना

उक्तत्वाच्च ब्रह्मण इति चेदेवं यदि तन्न तथा चेत् तोर्पणं निगदात्। चेत् सोमं न सो गायत्र्या रवे चंदसि ब्रह्म दृष्ट्या समर्पणं निगद्यतेऽने
 नेति निगदादिति। चेत् तोर्पणं पाथा हि गायत्रीशब्दाभिधेये ब्रह्मणि निगद्यते तथा हि दर्शनमन्यत्रापि चंदो मिधा धिशब्देन सैषा
 विराऽब्रह्म इति ब्रह्माभिधानस्य। ब्रह्मण्येव गायत्रीदृष्टिः किं न स्यादित्यत आहः भूतादिपादव्यपदेशो मपपत्तौ चैवं भूतमिदं सर्वमा
 दिशब्देन पृथिवीशरीरहृदयानितान्येव भादा विभागास्तेषां व्यपदेशः कथं न तस्यापपत्तिः संभवता स्याः एव गायत्र्या ब्रह्म दृष्टि
 गायत्रीशब्दाभिधेये ब्रह्मणि। नासारमात्रं गायत्रीभूतादिपादवत् चकारः पूर्वपक्षिणोऽपि पूर्ववाक्ये ब्रह्मणोऽनुमतिमाह॥ उप
 देशभेदान्नैति चेन्नोभयस्मिन्नप्यविरोधान्। उपदिश्यत इत्युपदेशो वाक्यं परोदिवः अमृतं दिवीति पंचमी सत्यम्यंतत्वेन एतस्य
 पूर्वस्य वभेदात् न ब्रह्म पूर्ववाक्ये इति चेत् एवं यदि तन्न कुतः उभयस्मिन्नपि पक्षद्वयेऽपि प्रातिपदिकार्थस्यैकत्वाद् ब्रह्म
 तिज्ञानान्न विरोधः तस्मात्। अथवा पंचम्यंतत्वेन सत्यम्यंतत्वेन वा व्यपदेश उभयस्मिन्नपि वसाग्रशेषेनः वसाग्रासरतः शेषे
 न इति वत् प्रत्यभिज्ञानस्य न विरोध इति। अत्र यत्तु ब्रह्मस्य दुसंबंधात् तं गोपस्थापितं ज्योतिर्वक्ष्येति लिङ्गे प्रकृतं ब्रह्माभि
 धेयत्वेन समर्पणं किं वा ज्योतिः शुक्लपुष्पस्थपितं ज्योतिरेवाभिधेयत्वेन समर्पणं तादिति विषये यद्यपि ज्योतिःशब्द

२४

शपदमपि तदेव गमयत् प्रधानार्थं स्यादिति॥ एकसूत्रं न वमं॥ पूर्वाधिकरणेऽस्य लोकस्य कागतिरिति सर्वकारणस्य प्रश्नदर्शनाः
 तत्तत्तरेपि सर्वकारणमाकाशमुत्पानिहृत्वा व्यवस्थापितं॥ अत्र तु न नादं किंचिदस्ति॥ प्रत्युत सुषुप्त्या विंद्रियाणां सर्वभूतसाराणां
 प्राणेल्योत्यंत्यैः श्रवणात् प्रस्ताव देवतामुख्यः प्राण इति प्रत्युदाहरणेनाक्षिप्यातिदेशेन समाधत्ते॥ अतएव प्राणः॥ प्रा
 ण इति होवाचेत्यत्र प्राणशब्दः परमात्मा॥ कुतः॥ अतएव सर्वभूतोद्गमादिलिङ्गादेव॥ अत्र च ते नैव न्यायेन जगत्सृष्टमित्या
 वधारणे। पृथेहितं प्रतिपिपादयिषितं देवताशब्दाभिहितं चेत् न त्वं स्वाविनाशूतं ब्रह्म प्राणशब्दाभिधेयतया समर्पयती
 तिसमर्थितं॥ हे प्रसोतर्या देवता प्रस्ताव मन्वायत्ता तां चेदविद्वान्मम विदुषः संनिधौ प्रसोष्य सिमूर्द्धा तेषां तिष्ठतीति वा
 क्येणेनाक्षितः प्रसोतातं पृच्छति कतमा सा देवतेति वाक्रायणस्तु प्राण इति होवाच सर्वाणि हवा इमानि भूतानि प्राणमेवा
 क्षिसंविशंति प्रलयकाले प्राणमभ्युज्जिहते उद्गच्छंति सृष्टिकाले सैषा देवता प्रस्ताव मन्वायत्तेति॥ अत्रातिदेशात्वात्पूर्व
 वत्संशयादयः प्राणशब्दो हि प्राणस्य प्राणमित्यादौ वेदे ब्रह्मणि निरूढः प्रयुज्यते नूढश्च वायुविकारेऽतः किं विषय इ

शब्देन तेजोभिधीयते उत ब्रह्मेति तदेव ज्योतिषं ज्योतिरित्यादि श्रुतिषु ब्रह्मणि निरुद्धप्रयोगात्तेजसिरुद्धेऽप्यपूर्ववाक्यगतब्रह्मलि
 गादाकाशप्राणशब्दो ब्रह्मणि नीतौ ज्योतिर्वक्तेतुनास्ति ब्रह्मलिङ्गं अथवा तल्लिङ्गाद्ब्रह्मनिर्णयवज्ज्योतिर्लिङ्गादिह तेज एव ज्यो
 तिः शब्दः तथाहि मुरव्यगौणग्रहणविषयमुरव्यसंप्रत्ययस्यैतत्सर्गिकत्वात् वाक्यस्य तेजो लिङ्गोपलभनात् वाक्यांतराणि
 यमात्तदर्थप्रतिसंधितः तेज एव ज्योतिः शब्दमित्यधुना न प्रतिज्ञया संबंधः बाधकादाकाशप्राणशब्दो मुरव्यर्थत्वादयो दितौ
 ज्योतिस्पदस्य मुरव्यतेजोवत्तनत्वे बाधकं तावत्त्ववाक्यशेषो नास्ति एतत्तेन गतायत्वं वसिष्ठेऽप्युक्तं तेजो लिङ्गमेव वा
 क्यशेषे दृश्यते दीप्यत इति प्रज्वलनत्वं इदेवावतर्थादिदमस्मिन् न्युरूपे ज्योतिरिति च कोक्षेयतेजस्य ध्यस्यमानं त
 त्वत्प्राप्तिवितुमर्हति सारूप्यनिमित्तत्वादारोपस्य तदेतद्दृष्टव्यं तच्च तत्पासीतत्सुषुप्तानूपवान् श्रुता विश्रुत इति अ
 प्यश्रुत्वा श्रवणं ब्रह्मोपासनं सयुक्तं तस्यैषादृष्ट्यदेतत्सर्गो भिमानो वज्रानो तितस्यैषा श्रुतिर्यदेतत्कर्णवपि धाय निनद
 त वाश्रुणोतीति बोध्याधोषानुमिते कोक्षेयस्य वतजसः तस्मादत्र वाक्ये तेजो लिङ्गमेव दृश्यते न च पादोस्य सर्वभूतानि त्रिपादस्य
 मृतं दिवीति ब्रह्म प्रतिपादकं वाक्यांतरं यदतः परोदिवो ज्योतिरिति ज्योतिः शब्दो ब्रह्मणि न स्थापयति संनिधानात् श्रुतेर्बलीय

२५

यत्त्वान्तदिदमुक्तं तदर्थप्रतिसंधित इति अपि न अभ्युपेत्य वाक्यांतरैस्स दिवीति ध्येयौ राधारत्वेनोक्ता अत्र तु मया दितेन अ
 तोषाप्रस्य भिन्नानूपलिङ्गादपि संनिधिबाधः तदिदमुक्तं तदर्थप्रतिसंधित इति अपि न अभ्युपेत्य वाक्यांतरस्य ब्रह्मविषयत्वमि
 दमुक्तं न त्वेतदस्ति तत्र तागायत्री छंदोभिधायित्वसंदेहात् तदप्युक्तं तदर्थप्रतिसंधित इति अर्थानि श्रयादित्यर्थः एवं
 प्राप्तेऽप्युक्ते सर्वनामप्रसिद्धाद्यं प्रसाध्याय विधातृकत्वं अस्ति ध्येयैस्सि ससर्व वाक्यस्य मप कर्षति तद्वलात्तेन नेयानितेजो लि
 गान्यपि ध्रुवं ब्रह्मण्येव प्रधानं हि ब्रह्म छंदो न तत्र तु न वयं वाक्यांतरब्रह्मलिङ्गमात्रा ज्योतिः श्रुतिर्बाधामहे किंतु तदुपचरि
 तपछब्दश्रुत्या अत्र हियदतरति प्रथमपठितयेछब्दो श्रुतिप्रसिद्धः निसर्गिकवर्ति कमेव ज्योतिः शब्देन वाच्यं यच्छब्दश्च प्रसा
 तवचनः अगत्या तु प्रसास्यमानं वदति सर्वपूर्ववाक्यनिर्दिष्टं त्रिपाद्वत्सपरामृशति लोकप्रसिद्धेऽपि वाक्यप्रसिद्धेऽपि श्रुतिप्र
 तिसंनिकर्षति येनैष पूर्ववाक्यस्य मप कर्षति तेन तस्य सर्वनामो ब्रह्म तेजो लिङ्गानि ब्रह्मण्येव नेयानि दीप्यमानकाय
 ज्योतिषितत्कारणत्वेनाभुगतं ब्रह्मणि लक्षणया दीप्यमानत्वं व्याख्येयं सारूप्यं चारोप्येनेकांते नास्ति ब्रह्मरोपात् अल्प
 फले च त्वमप्यब्रह्मोपास्ति त्वे सव्यभिचारं अत्रादौ सुदानीं विदते वसित्यादावत्रादादिगुणविशिष्टब्रह्मोपास्ते रना

दि प्राप्ति कालश्च श्रवणात् न वीद्व्याधेयस्य त्रिपाद्ब्रह्मणो देवः परत्वायोगात् ज्योतिर्वर्क्येन तस्मिन् प्रत्यभिज्ञेति वाच्यं अर्थतः कृ
 न प्रत्यप्राप्तिपदिकाप्यस्योभयत्र प्रत्यभिज्ञानेन तद्विशेषणविभक्तमर्थभेदस्य किंचित्कारस्या तदनु सारेण नेतव्यत्वात् तदुक्तं
 प्रधाने हीति प्राप्तिपदिकाप्यस्योभयत्र शरीरादहिः शरीरमध्ये हृदयपुंडरीकमध्ये वा काशस्त्रिधा वसिष्ठः ब्रह्मस्मिन् सर्व
 त्रवर्त्तमानमप्यांतराकाशावसिष्ठं ब्रह्माकाशाभागापेक्षया देवः परमित्युच्यते तत्तदवकाशावच्छेदाच्च तदेव दिवीत्युक्तमिति
 यत्तु पूर्ववाक्ये च उक्तमिति तन्न यतो गायत्रीवादेरे सर्वं ब्रह्म तस्मिन् गायत्री प्रकृत्यतावानस्य महिमा उता ज्ञायामास्य पूनुष
 इत्यस्याह चितावश्चतुः पाद्ब्रह्मोक्तं पुरुषपदश्रवणात् सैव ब्रह्म कदाचित् देवाभ्यन्तर्कमिति तच्छब्दाभ्यां प्रकृतार्थसंगमिताः
 सर्वभूतात्मत्वं च न च्छेदसः न च भूत ए धिवीशरीरात्मत्वादयः तस्माद्वायस्युपलक्षितं ब्रह्मोपास्यमिति वतुः सूत्रमेकादशं
 पूर्वाधिकरणे दिवि दिवश्चित् च प्रकृत्यथ माश्रित्य प्रत्यभिज्ञानेन ब्रह्म प्रतीतो यधुनेः प्रसिद्धार्थपेक्षया ब्रह्मे वैत्युक्तं तथात्रापि
 पदार्थस्य प्राणादेः प्रधानत्वा दुपक्रमोपसंहारादिवाक्यार्थस्तदनुसारेण नेय इति देवतावाजीवो वा मुख्या प्राणा वा एकं वा द्व
 यं ब्रह्मापि वानंत ब्रह्मेवेति दृष्टं तेनाक्षिप्य समाधत्ते ॥ प्राणस्तथानुगमात् ॥ प्राणोस्मि ब्रह्मास्मि ति प्राणशब्दः परमात्मा कु

२६

स्य श्रुतित्वात्तदुपस्थापितं ज्योतिर्वर्लीयो लिंगोपस्थापितात्प्रकृता ब्रह्मणस्तथा पि ज्योतिषि यत्तु ब्रह्मार्थे प्रमाणान्तरमन्वेषणीयं ब्र
 ह्मतु त्रिपाद्भूति प्रमाणेनैव प्रकृतमुपासनायां विनियोगसाक्षात् अतश्च श्रुत्युपस्थापिता विजातीय प्रमाणसाक्षात् ज्योतिरभि
 धानाद्वरं लि गोपस्थापितसन्निहिततरं श्रुतिप्रमाणसिद्धे कवाक्यमासाक्षात् ब्रह्माभिधानं यच्छब्दस्य बुद्ध्या सेपलाघवादेक
 वाक्यता सापेक्षत्वादागमस्येति न्यायेन यच्छब्दस्य ब्रह्माभिधेयमुक्तं पुनश्च प्रमाणान्तरनिश्चिते बुद्धौ सन्निहिते धातोर
 मिधानमपि तत्र प्रयुज्यमानं तत्परतयेव प्रयुज्यते यथा ज्योतिष्टोमं प्रकृतं बुद्धौ सन्निहिते वसंते वसंते ज्योतिषा यजेते तिस्रो
 तिः शब्दवदिति न्यायेन यच्छब्देन सन्निहिते ब्रह्मणि प्रयुज्यमानो ज्योतिः शब्दो ब्रह्मपुर इति न्यायद्वयमत्र दर्शितम् उदो
 मिधानेति वेदितुं श्रुत्यादिषु प्रथमे क प्रमाणे दुत्तराने क प्रमाणं बलवत्प्रत्ययसंवादस्य तात्पर्य निमित्तत्वादिति न्याये
 न भूतादिपादलिङ्गात्तावानस्येति मंत्रलिङ्गात्तदेव ब्रह्म देवावतदिति वाक्याच्च गायत्री ब्रह्मेति निर्णीता अथ यदतः परोदि
 वो ज्योतिर्दीप्यते विश्वतः पृष्ठेयुः सर्वतः पृष्ठे स्व नूतनेषु लोकेषु देवावत द्यदिदमस्मिन्नंतः पुरुषे ज्योतिरिति समाधायत
 विश्वशब्दस्य संकोचमाशंक्य सर्वत इत्युक्तं नास्त्यन्योधिकमुत्तममित्यनुत्तमेषु लोकाधित्यभिहितं अत्र संशयः किं ज्योतिः

ह- आश्रितत्वात् अन्यत्रापि प्राण इति होवाचेत्यादौ ब्रह्मणि स्वीकारात् तत्र तल्लिङ्गादिति चेन्न त्राह इह तद्वोगात् इह स्मिन् अध्याये तेषां लिङ्गानां योगा
द्विद्यमानत्वात् आचार्यदेशीयास्तेव व्याचक्षते जीवमुख्यप्राणलिङ्गैश्च ब्रह्मण एवोपासायास्त्रैविध्यं विवक्षितमुक्तं तथापि जीवब्रह्मदेवता
मुख्यप्राणानां लिङ्गसंनिपाते ब्रह्मलिङ्गं वलीय इति नोक्तं यद्यप्यतस्तद्वमोपदेशादित्यत्रैतदप्युक्तं तथाप्यत्र कार्यकारणयोर्धर्मसंनिपाते का
रणमेवाश्रयणमिति विशेषः अत्रैके स्मिन् अर्थप्रतिपादनपरे वाक्ये ब्रह्मा ब्रह्मलिङ्गेषु संनिहितेषु ब्रह्मलिङ्गानि ब्रह्मपरतया निर्णेतव्यानि ननु
ब्रह्मलिङ्गान्यब्रह्मपरतया नेतव्यानि कारणस्य कार्यकारणव्यवस्थितस्य कार्यधर्मेणापि संबन्धात् कार्यस्य परिच्छिन्नस्य कार्यतिरेकपिवर्तमानेन
कारणधर्मेण संबन्धाभावादिति न्यायेन प्राणजीवदेवतात्मलिङ्गानि ब्रह्मपरतया निर्णीतानि अत्रेदमप्यवगंतव्यं यथैवागारहपत्यमुपपत्तिश्चास्ति
त्यामंत्रस्यैव प्रतिपादनसामर्थ्यलक्षणलिङ्गं वाधित्वा गारहपत्यपरत्वमुपपाद्यते न तथेह श्रुत्यादीनामन्यतमेन प्रमाणेनान्यतमेन प्रमाणेनान्यतम
स्य बाधः क्रियते किंतु कथंचित्त्वार्थमपरित्यज्यैव ब्रह्मपरतया तस्यापि वृत्तिराश्रीयत इति अस्मिन् कौषीतकि ब्राह्मणोपनिषद्दीप्तप्रतर्दनात्वा
यिकाप्रतर्दनाह वैदेवो दासिरिद्रस्य प्रियं धामो यजगाम युद्धेन च पौरुषेण चेत्याम्नाता तस्यां श्रूयते सहो वाचप्राणो स्मिन् ब्रह्मात्मा तं मा प्रायुर मृत
मुपास्येति एतदेव ताया लिङ्गं तद्योत्तरत्राधर्यलुप्राण एव प्राज्ञात्मे दंशरीरं पृष्टं ह्येत्यापयतीति एतस्मात् तस्य तथानवाचं विजिज्ञासीतवक्तारं

२९

विद्यादित्येतज्जीवस्य अत्रैव स एष प्राण एव प्रज्ञात्मानं दोऽजरोऽजोऽमृत इत्यादीदं ब्रह्मणः नैतदत एव प्राण इत्यत्र गतं तत्र हि ब्रह्मलिङ्गात् प्राणश्रुति
भंगाय न्यायो न निरूप्यते किंतु तं स्वीकृत्यैव अनेकलिङ्गसंदोहे बुलवत्कस्य किं भवेत् लिङ्गिनो लिङ्गमित्यत्र चिंत्यते प्राग्विहितं अनेकेषां जीवादीनां
प्रत्येकमनेकानि लिङ्गानीह मिलेति तेन श्रूयसंन्यायोपि सर्वेषां समः तत्र किं लिङ्गं बुलवत् किं सर्वाणिसमबुलानि उतैकस्यैव लिङ्गिनो लिङ्गं बु
लवत् यदैकस्य तदापि कस्य लिङ्गिनः किं जीवादे नुत ब्रह्मण इतीह चिंत्यते न चैतयत एव प्राण इत्यत्र चिंतितं चिंता चैव प्राणो स्मिन् ब्रह्मात्मेत्युक्त
मात् एष प्राण एव प्राज्ञात्मेत्युपसंहाराच्चैकमिदं वाक्यमेकं आर्यः सचक्र इति विचारे कार्यदेवता प्राणयोर्धर्माः कारणब्रह्मणिसंभवंति त
स्य कार्ये नुगतत्वाच्च कारणधर्माः कार्यकारणस्य कार्यतिरेक्यनुगमात् कार्यस्य च व्यावृत्तत्वात् एवं ब्रह्मावच्छेदकं स्मितजीवधर्मब्रह्मणिसंभवं
ति न ब्रह्मधर्मस्मिन्निति एतत्संस्तद्वमोपदेशादित्यनेन गतं तत्र हि सावत्स्य सर्वदुरितविराहाभ्यां ब्रह्मणिसर्वकारणे वाक्यं गतेन पञ्चादिका
र्यधर्मा नीता इति प्रकारांतरेण वर्ण्यते अत्र संशयः किं जीवप्राणब्रह्मणि त्रीणी होपास्यानि ब्रह्मैव वा ज्ञेयं प्रतिपाद्यत इति पदार्थवाक्यार्थयोः पर
स्परप्राबल्यदौ बलमानवधारणात् पूर्वत्र दिविदिव इत्यत्र प्रधानप्रकृत्यर्थभेदमाश्रित्य गुणभूतप्रत्ययार्थभेदो नीतः एवमिहापि सत्तत्प्राणादि
पदार्थभेदप्रतीतौ तत्सापेक्षत्वेन गुणभूतवाक्यार्थप्रतीतेर्युक्तमन्यथानयनं तथा हि पदार्थबुद्धेपेक्षत्वाद्वाक्यार्थस्य स्वतंत्रतः पदार्थानां च वाक्ये

प्रतीतमपि दध्यते ॥ अत्र तावदावद्यस्मिन् शरीरे प्राणो वसति तावदायुरित्याद्यध्यात्मसंबंध बाहुल्यदर्शनात्परावीदेतदनुपपत्तेः प्राप्ते विजानीहीत्या
 दैवशास्त्रदृष्ट्यापपत्तेर्न देवतोपासिकां ॥ अतएव हि भगवान्सत्तकारो देवतापक्षफलान्वात्थगोविन्दस्योपासात्रैविध्यादित्याह इतरथाचातुर्विध्या
 दित्यवश्यम् ॥ जीवप्राणद्वयं तु संभवति प्राणोऽस्मिन् प्रज्ञात्मा तं प्राप्नुयात्तु पास्यत्वेनोक्तप्राणप्रज्ञात्मनो यो वै प्राणः सा प्रज्ञाया वै प्रज्ञासप्राणः सह
 तावकास्मिन् ॥ शरीरे वसतः सहोत्क्रामत इति सहसंक्रांत्यभिधानादिवान्नाञ्च प्राणस्य प्रज्ञात्मनश्च जीवस्योपास्योर्भेदात् ॥ न च ब्रह्मण्यत्र भेदे दि
 वचनं घटतेः सह प्रवृत्तिनिवृत्तिभ्यामनयोरभेदोक्तः यो वै प्राणः सा प्रज्ञेत्यादिना आनंभदेऽजर इत्यादि ब्रह्मणो भविष्यति ॥ तस्मात्त्रयाणामुपा
 स्यत्वं ॥ नैवोपक्रमोपसंहारैकतया वगतैकवाक्यस्यैकार्थपरत्वं ॥ वाक्यार्थावगमस्य पदार्थवगमजन्यत्वेनोपजीव्यादेर्बलत्वात् ॥ न च
 सर्वत्रैव वाक्यार्थभेदसंगतौ गुणप्रधानं न तपदार्थावगमस्य वाक्यार्थैक्या विरोधात् ॥ अत्र बोक्तक्रमेण पदार्थानां स्वतंत्रत्वमित्येवं
 प्राप्तेऽभिधीयते ॥ वाक्यार्थबोधोद्देश्यः पदानां नांतरीयकः पदार्थबोध एवैव वाक्यार्थस्य प्रधानता ॥ सत्यं ॥ पदार्थावगमउपायो
 वाक्यार्थबोधस्य तु पदार्थावगमपराण्येव पदानि ॥ तन्मात्रस्य निष्फलत्वात् ॥ अपितु एक वाक्यार्थवगमपराणि ॥ तत्तु पदा
 र्थावगमेन विना न शक्नुवन्ति कर्तुं मित्यंतरा तदर्थमेवमपि कुर्वन्ति ॥ तेन प्रधानवाक्यार्थस्योपक्रमोपसंहारैकतया तस्यावगत

२६

तत्तु पदानुगमात् तथा हीदृशतर्दनारव्यायिकायां यत्वं प्रनुष्णाय हिततमं मन्यसे इत्यादि लिङ्गं वाक्यपर्यालोचनया परमात्मनो नुगमोपस्था
 त् न वक्तुरात्मोपदेशादिति चेदध्यात्मसंबद्धमाह्यस्मिन् नात्र परमात्मोपदेशः कुतः वक्तुरात्मन इन्द्रस्योपदेशः तं प्राप्नुयात्तु पदा
 स्वेत्यादिना तस्मादिति चेदेव यदि नेति पूर्वस्मादनुवर्तते त्वदुक्तं न कुतः अध्यात्मसंबद्धमाह्यस्मिन् हियस्मान्प्रकरणे आत्मानमधिष्ठेयव
 र्त्तत इत्यध्यात्मं तस्य संबन्धः अदेवतात्मप्रतिपादकानि वाक्यानि यावदास्मिन् शरीरे प्राणो वसति तावदायुः न वाचं विज्ञासीत वक्तारं विद्यादितु
 पक्रम्यतद्यथारथस्यारेष्ठित्या ॥ दीनितस्य भूमा बाहुल्यं कथं तर्हि प्राप्नुयात्तु पदास्वेत्यादिना वक्तुरिन्द्रस्योपदेशः शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वा मवतः शा
 स्त्रस्य तत्त्वमसीत्यादेर्दृष्टिरात्मावगतिः तथा तूपदेशो वा मदेव वतः यथा वा मदेवोऽहं मनुरभवमित्याद्युक्तवानेवमिति जीवमुरव्यप्राणलि
 गानेति चेन्न उपासात्रैविध्यात्तस्मात्तु उपासात्रैविध्यात्संगतित्यर्थः जीवमुरव्यप्राणग्रहणे वाक्यभेदः स्यात् न दाश्रितत्वादिह तद्योगात्
 जीवमुरव्यप्राणग्रहणयोर्लिङ्गवक्तारं विद्यादिति जीवस्य प्राण एव प्रज्ञात्मे देशरीरं परिगृह्येत्यादि प्राणस्य तस्मान्न परमात्मग्रहण
 मिति चेदेव यदि तन्न कुतः उपासात्रैविध्यात् उपासनमुपासातिस्त्रौ विधायस्याः सात्रिविधा तस्याभावस्त्रौ विध्य उपासायास्त्रैविध्य उपासा
 त्रैविध्यं तस्मात्तु उपासात्रैविध्यसंगतित्यर्थः जीवमुरव्यप्राणग्रहणे वाक्यभेदः स्यात् न ब्रह्मग्रहणे इत्यर्थः प्राणशब्दः कथं ब्रह्मणीत्यत आ

स्य न भंगः युक्तु मे ददर्शनं सहस्येतावस्मिन् शरीरे वसत इति ॥ तत्तु ज्ञान क्रिया शक्ति म बुद्धि प्राणयोः प्रत्यगात्मोपाधि म
ता यो नि देशः प्रत्यगात्मानं मेव ताभ्यामुपलक्षयितुं ॥ अत एवोपलक्ष्यस्य प्रत्यगात्मन एकत्वमुपलक्षयितुमुपलक्षणयोर
रभेद उक्तो यो वै प्राणः सा प्रज्ञेतादिना ॥ एवमुपलक्षितप्रत्यगात्मन रहस्यत्वं बोध्यते स एष प्राण एव प्रज्ञात्मानं दोज
र इत्यादिना ॥ एवं चानन्यथा सिद्धब्रह्मलिंगानुसारतः एकैवाक्यतया प्राण जीव लिंगोपपादनं ॥ कारणधर्माणां का
येनन्यथा सिद्धिश्च पूर्वोक्तेवेति ॥ एकसूत्राणि षट् देवचतुः सूत्रे लयात्रयम् ॥ सत्ताष्टौ द्वेति ज्ञेयं रुद्रैः सैकंदरात्रि
कं ॥ ॥ इति शारीरके न्यायमणिमालायां प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ॥ द्वितीयोपादेव सत्ताधिकरणानि
तन्त्रे दमष्टसूत्रमधिकरणम् ॥ ॥

$$\frac{114}{3(b)}$$

$$\frac{114}{3(b)}$$

X X

$$\frac{114}{3(B)}$$

28